

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Τζανιδάκης Τιμολέων-Χρήστος

A.M.: 217031

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
στην ειδίκευση: Ιστορία της Φιλοσοφίας και των Ιδεών

«Wittgenstein και θρησκευτική πίστη:
όψεις της θρησκευτικής γλώσσας»

ΑΘΗΝΑ, 2022

Επιβλέπων: Γεώργιος Ν. Βλαχάκης

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Γεώργιος Ν. Βλαχάκης, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΑΠ

Γεώργιος Αραμπατζής, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλοσοφίας
Τζανιδάκης Τιμολέων-Χρήστος © 2022 - Με την επιφύλαξη παντός
δικαιώματος.

Περίληψη:

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μία σε καμμία περίπτωση εξαντλητική της ολότητας των ρητά ανιχνεύσιμων ή έστω και απλώς δυνητικά ερμηνεύσιμων ως τέτοιων εκφάνσεων της διαπραγμάτευσης του φαινομένου της θρησκευτικής γλώσσας αλλά και της διαλογικής εκτύλιξης της θρησκευτικής πίστης ως μίας ιδιαίτερης μορφής παραγωγής (ή αποκάλυψης) νοήματος ανασύσταση της επιχειρηματολογίας του Wittgenstein όπως αυτή άμεσα ή έμμεσα πραγματώνεται στην όψιμη σκέψη του και ιδίως στις 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη'. Επιπροσθέτως, καταβάλλεται προσπάθεια, μέσω της ανασύστασης των επιφωτιζόμενων από τον Wittgenstein όψεων της θρησκευτικής γλώσσας, να αναδειχθούν τόσο οι εγγενείς ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τον στοχασμός του επί της θρησκευτικότητας όσο και η πιθανή προβληματικότητα των ορίων που εκείνος θέτει σε αυτήν.

Λέξεις-κλειδιά: Wittgenstein, θρησκευτική πίστη, θρησκευτική γλώσσα, διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη.

Abstract:

In this paper, an attempt is made towards a -by no means exhaustive of the totality of the explicitly detectable or even just potentially interpretable as such manifestations of the elaboration of the phenomenon of religious language as well as that of the interlocutory unfolding of religious faith as a particular form of producing (or revealing) meaning- reconstitution of Wittgenstein's argumentation as it is directly or indirectly carried out in his later period and especially in the 'Lectures on religious belief'. In addition, an effort is made, through the reconstruction of the aspects of religious language illuminated by Wittgenstein, to highlight both the inherent peculiarities that characterize his reflection on religiosity and the possibly problematic nature of the limits he sets on it.

Key-words: Wittgenstein, religious belief, religious language, lectures on religious belief.

'Καὶ ἦλθεν εἷς ἐκ τῶν ἑπτὰ ἀγγέλων τῶν ἐχόντων τὰς ἑπτὰ φιάλας, καὶ ἐλάλησε μετ' ἐμοῦ, λέγων μοι, Δεῦρο, δείξω σοι τὸ κρίμα τῆς πόρνῆς τῆς μεγάλης, τῆς καθημένης ἐπὶ τῶν ὑδάτων τῶν πολλῶν· μεθ' ἧς ἐπόρνευσαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ ἐμεθύσθησαν ἐκ τοῦ οἴνου τῆς πορνείας αὐτῆς οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν.'

Αποκάλυψις Ἰωάννου, κεφ. 17, στιχ. 1-2.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή.....	8
2. Σκοπός της εργασίας.....	11
3. Μεθοδολογία.....	11
4. Βασικές επιφυλάξεις.....	12
5. Πρώιμος Wittgenstein: Μία πρώτη προσέγγιση στο θείο.....	14
5. α. Το μυστικό στοιχείο και ο θεός στο Tractatus.....	14
5. β. Διάλεξη πάνω στην Ηθική.....	15
6. Ύστερος Wittgenstein: προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική φιλοσοφία.....	17
6. α. Γλωσσικά παιχνίδια και οικογενειακές ομοιότητες.....	17
6. β. Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη.....	19
6. β. 1. Ένας πρώτος, αδρός χαρακτηρισμός της θρησκευτικής γλώσσας.....	19
6. β. 2. Η θρησκευτική πίστη ως πεδίο μη τελεσίδικα επιλύσιμης διαφωνίας.....	26
6. β. 3. Το πρόβλημα της ακριβούς τοποθέτησης του θρησκευτικού λόγου στο	

γλωσσικό σύμπαν.....	27
6. β. 4. Η αρυμοτόμητη αλλά όχι αδιαγράφητη δομή του θρησκευτικού λόγου.....	30
6. β. 5. Δυσδιαλογικότητα μεταξύ πιστών και μη πιστών ή μεταξύ πίστης και μη-πίστης.....	32
6. β. 6. Η δομική ιδιομορφία του θρησκευτικού λόγου ως οριακότητα.....	33
6. β. 7. Η έννοια του θεού ως παράδειγμα απτής (εξω-)οριακότητας του θρησκευτικού λόγου.....	34
6. β. 8. Ο θρησκευτικός λόγος ως μη αδιακρίτως συμπεριληπτικός κάθε υπερβατικότητας λόγος.....	37
6. β. 9. Η δυσπροσεγγισιμότητα του θρησκευτικού λόγου.....	38
6. β. 10. Η αναγνωρισιμότητα της θρησκευτικής γλώσσας ως αμετάπλαστος, μη-ετεροαναγωγής λόγος.....	41
6. β. 11. Η αδυναμία αποφασμάτωσης του περιβάλλοντος ανάδυσης και διαύγασης των θρησκευτικών προτάσεων.....	43
6. β. 12. Οι δύο ιδέες περί θανάτου.....	44
6. β. 13. Ο κοινός παρονομαστής της έννοιας του θανάτου: η δημοσιότητα του γλωσσικού εργαλείου.....	52
6. β. 14. Η γένεση του θρησκευτικού παιχνιδιού.....	54
6. β. 15. Πνευματιστές και θρησκευοφάνεια.....	57
6. β. 16. Διαφορά πνευματισμού και θρησκείας.....	59

6. β. 17. Κατανοησιμότητα των θρησκευτικών εκφράσεων και εικόνα ως ένδειξη χρήσης.....	60
6. β. 18. Η εικόνα ως τρόπος αποδέσμευσης από την συνήθως προεπιλεγμένη χρήση της γλώσσας.....	61
6. β. 19. Η ανάκυψη του θρησκευτικού λόγου ως αποκύημα της εμπράγματης ενασχόλησης με οριακά στοχαστικά περιβάλλοντα ή πεδία (όπως ο θάνατος ενός προσώπου).....	63
7. Συμπεράσματα.....	64
8. Κριτικές παρατηρήσεις.....	68
9. Βιβλιογραφία.....	74

1. Εισαγωγή

Παρ' όλους τους δυνατούς περιορισμούς που η επιρροή (μετρούμενη συνήθως ως ένας υψηλού σθένους δεσμός ανάμεσα σε μία μονοδρομική ερμηνευσιμότητα [ικανή να αντισταθεί στις πλαστικές δυνάμεις που εξ ορισμού ασκεί κάθε εναλλαγή περικειμένου] και μία οξύτητα νοήματος ικανή να παίζει τον ρόλο ερευνητικού οδοδείκτη χωρίς να αποδεικνύεται συστρέψιμη σε ([αυτομάτως: εν τέλει] ρηγή) ασάφεια) του κάθε είδους ερωτήματος περί θεού μπορεί να υποστεί από τις προσπάθειες του εκάστοτε στοχαστή να περιορίσει την επεκτασιμότητα των απαντήσεων που δίνει σε συνήθως (αλλά όχι αυστηρά κι εξ ολοκλήρου) μη-θεολογικά ερωτήματα στον χώρο δράσης της καθαρά θεοστραφούς σκέψης, η εγγενής κομβικότητα όχι ενός συγκεκριμένου αλλά τουλάχιστον μίας ομοειδούς συστάδας ερωτημάτων περί της φύσης της έννοιας του θεού αλλά και περί της αντιμετώπισης που αυτή χρήζει σχεδόν αναπόφευκτα έλκει μία απαίτηση διαπραγμάτευσης μέσα από κάθε άλλη και οσοδήποτε (τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως) απομακρυσμένη (θεματικά) αλυσίδα σκέψης. Φυσικά, η πολλαπλότητα των δυνατών χαρτογραφήσεων της πραγματευτικής εμβέλειας κάθε στοχασμού, που αφ' ενός ως ένα ξεκάθαρα θεσπίσιμο αντικείμενο εξέτασης¹ αξιώνει (και δικαίως) την παροχή εγγυήσεων ως προς τη δυνατότητα του εξετάζοντος να απέχει από αχρείαστα αμφίρροπες οδούς έρευνας αλλά αφ' ετέρου (όπως εδώ) λόγω της συγκεκριμένης και εγγενούς πολυπλοκότητάς του παρουσιάζει ως προς κάθε απόπειρα έστω αδρής περιχαράκωσής του εμφανώς περισσότερες ομοιότητες με μια προσπάθεια αποτύπωσης του περιγράμματος ενός νεφελώδους σχηματισμού² παρά με την ιχνηλάτηση της κατεύθυνσης μιας σειράς αμετάπτωτων συνδέσμων, αποδεικνύεται με την πρώτη ματιά τόσο απαγορευτικά (ως προς κάθε απαίτηση αποκλειστικότητας όσον αφορά την θεωρησιακή της απεικόνιση) ευρυφερής ως προς κάθε πτυχή της ώστε μία θαρραλέα αλλά άσκεπτα απροϋπόθετη πραγμάτευσή της [ή ακόμα χειρότερα: συμπερίληψή της σε ένα ευρύτερο σύνολο ερευνητικών χειρισμών σε πιθανότατα τόσο αναγκαστικά όσο και επικίνδυνα (ως προς την σταθερότητα του όλου οικοδομήματος) θεμελιακή θέση] καθίσταται άμεσα πηγή πολλών παραπλανητικών συμπερασμάτων των οποίων η ισχύς θα βασίζεται όχι σε κάποια εμβριθή επισκόπηση ενός ευάριθμου συνόλου διαφορετικών οδών κάτοψης της συνδεσμολογικής ποιότητας [ή (λιγότερο αξιολογικά φορτισμένα) : φύσης] του ερευνώμενου στοχασμού αλλά στην δυσκλόνητη πεποίθηση

¹ Καμμία τελεσίδικη ενικότητα (και πόσο μάλλον κάποιο είδος οργανώσιμου πλήθους) πέρα από το ίσως αναπόφευκτο ίχνος της επί κάθε προσπάθειας αποσυγκεκριμενοποίησης δεν υπονοείται εδώ.

² Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ.-μτφρ. σχόλια Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, πρτ. 71, σ. 60.

ότι η δυσκολία ανεύρεσης διαφορετικών δρόμων έκπτυξης του αποτελεί βέβαιη ένδειξη ολιγόπτυχης ερμηνευσιμότητας εκ μέρους του. Ωστόσο, οφείλει να ομολογηθεί ότι, πέρα από την έλλειψη ενός ικανού εφαλτηρίου για ταχύπυκτους βερμπαλισμούς, ένας ορισμένος βαθμός μονομανούς περιφραγής κατά την αποτύπωση της συνδεσμιακής δομής των σκέψεων του (οποιοδήποτε) μελετώμενου στοχαστή προσφέρει, στο ίδιο μέτρο κατά το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί σαφώς αρθρωμένος σε αξιώματα μουσειακώς ανυπότροπα σε υφαρπαγές από μία ενάντια ροπή αυτο-υπόσκαψης, μία στοχοποιησιμότητα αρκετά ορατή ώστε να μπορεί να καταστήσει το όλο σχολιαστικό εγχείρημα το περισσότερο αντάξιο αντίρρησης και το λιγότερο άξιο ύπαρξης.

Μία, συνήθως εκπηγάζουσα από τον φόβο της εξάσκησης του ευκολότερου είδους κριτικής (δηλαδή της επισήμανσης μιας δεύτερης, οξυδερκέστερης ανάγνωσης κάτω από την [ούτως αποδεικνυόμενη] επιφανειακή πρώτη), εγγενής επιφυλακτικότητα όσον αφορά κάθε απόπειρα θρησκευτικής (ή άλλης) βυθομέτρησης της νοηματογονισιμότητας (της ικανότητας, δηλαδή, ένθεσης της δυνατότητας γένεσης νοήματος) ενός καθ' οιονδήποτε τρόπο αποκόψιμου (ή σωστότερα [καθώς έτσι επισημαίνεται η εγγενής αλλοίωση που συντελείται]: εκριζώσιμου) (αλλά, φυσικά, όχι και αναγκαία κατά μοναδικό τρόπο αποκοπτέου [καθώς η αποδοχή μιας τέτοιας υπόθεσης, δηλαδή της ύπαρξης μίας μοναδικής στοχαστικής ανατομίας επιμερίσιμης σύμφωνα με ένα αυστηρό και άρα εν τέλει μάλλον ανακαλύψιμο σχέδιο σύρει μαζί της μία ανυπεράσπιστα ατέρμονη σωρό υπερεπηρμένων καταφάσεων από μέρους μας σχετικά τόσο με τις ικανότητές μας όσο και με το εύρος των ικανοτήτων του στοχαστή που μελετούμε αλλά και σχετικά με την ίδια τη φύση της ερμηνείας ως τέτοιας]) μέρους του συνόλου των στοχαστικών αναπτύξεων³ ενός οποιουδήποτε στοχαστή μπορεί να προφυλάξει κάθε επίδοξο ερμηνευτή από σοβαρότατα λάθη που αφορούν όχι μόνο στην απολυτότητα των συμπερασμάτων του ή στον εντοπισμό των κρίσιμων σημείων της αναδόμησης της σκέψης που επιχειρεί αλλά και στην δεκτικότητα με την οποία αντιμετωπίζει την ανάδυση πιθανών αντιρρήσεων σε κάθε του βήμα. Είναι σαφές ότι τέτοιες αντιρρήσεις δεν πρέπει απλά να γίνονται ανεκτές καθώς η επιτυχής (κατά ένα κριτήριο έστω κατά βάση και εν τέλει μάλλον αναγκαία ιδιοτελώς εφαρμόσιμο) απόκρουσή τους συνιστά θεμελιώδη πυλώνα κάθε ερμηνείας που αποβλέπει σε ένα ελάχιστο και οσοδήποτε δυστερέωτο όριο αντικειμενικότητας.

Οποιαδήποτε ευρύτερη μιας απάντησης σε ένα (εν τέλει, μόνο: τεχνητά) εξειδικευμένο

---

³ Εδώ ήδη πραγματοποιείται μια απόπειρα (όχι μη ευρέως αποκαλυπτική) κατάθεσης ενός αντι-μονοπαγούς τρόπου θέασης της φύσει ξένης σκέψης (όπως είναι κάθε επικοινωνισμη και μη τετριμμένη σκέψη). Πιο συγκεκριμένα: η εικόνα της καιόμενης βάτου, συμπεριλαμβανομένης της φωτιάς, του καπνού και της τρομογενούς και τρομογόνου φωνής [αυτό που έχει σημασία εδώ είναι η συνεχής διάψευση των υποθέσεών μας περί σκέψης: δεν έχει ούτε σαφές περίγραμμα, ούτε ασαφές περίγραμμα, ούτε σαφή, αν και δυσιάκριτη, φύση κλπ] αποτελεί πιστότερη απεικόνιση από αυτήν της απλής βάτου (δηλαδή του συνδεσμολογικού δέντρου).

ερώτημα διαπραγμάτευση εύκολα μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος εύρεσης αφορμών (ποικίλων βαθμών αξιοπιστίας) προς εξαγωγή (όχι σπάνια: τόσο επισφαλών όσο ακριβώς και γενικευμένων [απομακρυσμένων δηλαδή από την ρητή εφαρμογή τους σε μία (όχι λιγότερο επισφαλώς αποκόψιμη από το (εξίσου ελάχιστα αυτονοήτως ουσιοφυλακτικό) περιβάλλον της) ρητή εφαρμογή εντός της καταγεγραμμένης γλώσσας του προς μελέτη στοχαστή]) συμπερασμάτων σχετικά με το ακριβέστερο και πιστότερο δυνατό (ως προς την έκαστοτε και αναγκαστικά μάλλον [έστω και ανομολογήτως] μοναδική (ή το πολύ: σαφώς περιγράψιμη) εικόνα που έχει σχηματίσει ο ερευνητής ως προς τον βασικό σκεπτογραφούμενο σκελετό του προς εξέταση έργου) πρότυπο στοχασμού που δύναται να εξαχθεί (φυσικά: παραλλήλως συγκατασκευαζόμενο) από την εν λόγω διαπραγμάτευση και επομένως να θεμελιώσει μία ταυτόχρονη απάντηση (αν και σχεδόν ποτέ ρητά ρητή) σε ερωτήματα που παραδοσιακά (και όχι ασκόπως) άπτονται του ενδιαφέροντος των περισσοτέρων φιλοσόφων. Ένα από αυτά είναι φυσικά αυτό περί του θεού. Καθώς όμως, η φύση τέτοιου είδους προβλημάτων τα καθιστά ιδιαίτερα προσβλητά τόσο στην παρανόηση όσο και στην ουσιορρηκτική μεταμόρφωση (όπως π.χ. όταν το ίδιο το πλαίσιο πραγμάτευσής τους μετατοπίζεται προς την ανάδυση καινοφανών και μη-μεταφράσιμων σε άλλα πλαίσια προκειμένων και άρα καθίσταται αναγκαστικά πηγή δυσγλωσσίας [δηλαδή άστοχης, κατακερματισμένης ή δυσαρθρώσιμης επικοινωνίας]), ο οποιοδήποτε επιπέδου χειρισμός τους, ειδικά όταν πρόκειται για τη σκέψη πολυσχιδών στοχαστών όπως ο Wittgenstein, θα πρέπει να πραγματοποιείται αφ'ενός εντός -αν όχι αυστηρών, έστω αυστηροποιήσιμων- ορίων και αφ' ετέρου συνεξετάζοντας το ενδεχόμενο παρείσφρυσης (επιμολυντικά) εξωγενών παραγόντων, μεταξύ των οποίων κυριαρχικότερος είναι σίγουρα η προκατειλημμένη σκέψη του ίδιου του ερευνητή.

Είναι βέβαιο ότι μια προσέγγιση ενός τόσο πολυδιάστατου θέματος όπως η θρησκευτική πίστη παρέχει από μόνη της τη δυνατότητα ανίχνευσης μιας παράλληλης γλωσσοδιασταλτικής δράσης, καθώς τα διάφορα και αλληλοεπικαλυπτόμενα νοηματικά συμπαρομαρτούντα της αμιλλώνται ως προς την επικράτηση κατά την οσοδήποτε περιορισμένη έκφραση ακόμα και της μικρότερης θεολογοτρόπου απόφανσης. Η βεβαιότητα αυτή βασίζεται όχι μόνο στην ίδια την έννοια του θεού που ως σταθερά κατέχουσα μία αυτονόητα ακραία και σχεδόν ασυνόρευτη από κάθε εντελώς ξένη ετερότητα θέση (καθώς μπορεί να ειπωθεί ότι περιβάλλεται από ένα είδος λογικού κενού και αναγκαία τίθεται μακριά από κάθε ετερούσιο συσσωμάτωμα) σε οποιοδήποτε είδους σχέδιο εννοιωστραφούς εκτίμησης της λογικής έκτασης των δομικών λίθων της γλώσσας (όχι απαραίτητα των ίδιων των παραδοσιακά νοουμένων εννοιών) αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτή η έννοια έχει λάβει μορφή από μία ιστορικά αδιάλλειπτη χρήση εντός (αλλά και δια) των ορίων των έκαστοτε στοχαστικών παραδόσεων που την έχουν θέσει ως αντικείμενο σκέψης και ανάλυσης. Παρ'όλ'αυτά, η απλή αναγνώριση των εγγενών προβλημάτων που θέτει η θρησκευτική

πίστη σε κάθε μορφή γλωσσικής της επεξεργασίας δεν είναι ικανή να απωθήσει την απαίτηση θέσπισης ορίων πέραν των οποίων καμμία εποικοδομητική συζήτηση περί θεού και πίστης δεν μπορεί να λάβει χώρα και εντός των οποίων καμμία αλυσίδα ατελεύτητων υποχωρήσεων απέναντι στην υπεργλωσσική δομή των φαινομένων που μελετώνται δεν μπορεί να εκκινηθεί⁴. Όμως, μια απόπειρα επακριβούς θέσπισης κανόνων διαπραγμάτευσης επί θεμάτων τόσο εκτενώς διαχεόντων γλωσσορηκτικότητα όσο η θρησκευτική πίστη, μόνο τροφή σε θετικιστικογενείς ελπίδες περί παγκοσμιότητας της μεθόδου (ή έστω μιας όχι τόσο απομακρυσμένης από το πρωτότυπο ώστε να στερείτε σημασίας κάθε υπόδειξη ομοιότητας μορφής αυτής) διαμέρισης του κόσμου σε λογοδομητέες μονάδες μπορεί να δώσει.

2. Σκοπός της εργασίας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξεταστεί (ακροθιγώς λόγω αναγκαιίας συντομίας) η σκέψη του Wittgenstein πάνω στην θρησκευτική πίστη και να εντοπιστούν ορισμένες όψεις των θρησκευτικών παιχνιδιών που τα καθιστούν ευκρινώς διαχωρίσιμες από την υπόλοιπη γλώσσα περιοχές έκφρασης και εκτύλιξης συγκεκριμένων μορφών ζωής. Θα δοθεί η απαραίτητη (καθώς παρέχει την απαιτούμενη ευκρίνεια στην απόδοση εντοπιότητας ανάμεσα στις διάφορες αναφορές του φιλοσόφου) έμφαση στην διαφορά μεταξύ της ίδιας αντίληψης του Wittgenstein περί θεού και στην θεώρηση από μέρος του του θρησκευτικού λόγου εν γένει και εν τη πράξει. Ακόμη, οι 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη' θα αναλυθούν επιχειρηματολογικά ούτως ώστε να εξαχθούν μερικές από τις πιο στοχευμένες παρατηρήσεις του Wittgenstein επί των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν την θρησκευτική γλώσσα. Τέλος, θα παρατεθούν ορισμένοι σχολιασμοί εν είδει επιφυλακτικής κριτικής.

3. Μεθοδολογία

Ίσως περισσότερο από προϊόν άτοπης έξαρσης λεπτολόγου διάθεσης, μία απόπειρα αποτύπωσης μίας συγκεκριμένης και αυστηρά προσδιορισμένης μορφολογίας της μεθοδολογίας που εφαρμόστηκε κατά την παρούσα μελέτη κατά το τόσο δυσεκθρόνητο πρότυπο των μελετών όχι των

---

⁴ Τέτοιες υποχωρήσεις, επομένως, μπορούν να γίνουν δεκτές αλλά οφείλουν να στερούνται εκείνου του είδους αυτοπροστατευόμενου ετεροαναγωγισμού (της μορφής, δηλαδή, που μαρτυρούν φράσεις όπως "η ουσία βρίσκεται αλλού" κλπ) που καθιστά κάθε εξέταση ανούσια.

ίδιων των θετικών επιστημών αλλά των θετικοστραφών⁵ άλλων, θα αποδεικνυόταν ως αβάσιμα ευρυφερές τάνυσμα της απέρριπτα χαμαιπετούς ιδέας της απόπειρας ένσκυψης επί του προς μελέτη έργου. Ωστόσο, μπορούν εδώ να επισημανθούν ορισμένες δευτερεύουσες παρατηρήσεις περί ορισμένων ειδικών χαρακτηριστικών της παρούσας εργασίας όπως το ότι δόθηκε σχεδόν αποκλειστική προσοχή στο κατεξοχήν σχετικό κείμενο (δηλαδή στις 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη'), καθ' ότι αρμοδιότερο όλων, ενώ έτυχαν συνοπτικότητας μόνο αναφοράς μέρη της υπόλοιπης εργογραφίας του Wittgenstein που άπτονται του θέματος (όπως η 'Διάλεξη πάνω στην ηθική'). Παράλληλα, αποφεύχθηκε οποιαδήποτε ανεκδοτολογική, ημερολογιακή ή βιογραφιογενής αναφορά στην ιδιαίτερη μορφή πίστης ή απουσίας πίστης που ενδέχεται να διατηρούσε ο ίδιος ο Wittgenstein. Εκεί που πραγματοποιήθηκε μία ορισμένη επιλογή (άξια όλου αυτού του δυσανάλογου της εν τοις πράγμασι επίδρασής της βάρους του ονόματός της) ήταν στο ότι ακολουθήθηκε, στο μέρος όπου αναλύεται το κείμενο των διαλέξεων, σε αδρές γραμμές και ως επί το πλείστον η ίδια σειρά παράθεσης των επιχειρημάτων που αποτυπώνεται στο ίδιο το έργο. Σκοπός ήταν να διατηρηθεί ο λογικός ειρμός της ανάπτυξης του θέματος από τον Wittgenstein, αν και κάτι τέτοιο μάλλον υφαρπάζει το βάρος της σημασίας της φυσικότητας των προφορικά (και σε κάποια [αν και ελαχιστότατα] σημεία, διαλογικά) πραγματοποιημένων διαλέξεων για να το προσφέρει σε κάποιο υποκείμενο (και σχεδόν αναγκαία: αδιαμφισβήτητα προτιμητέο από τον ίδιο τον Wittgenstein) επιχειρηματολογικό σχεδιάγραμμα υποτιθέμενα παρόν σε ο,τιδήποτε εκστομίζει ένας φιλόσοφος που έστω και τυπικά μπορεί να πλαστεί ως κάποιου είδους ενότητα (εν προκειμένω, αυτή των [άρα] αυτόματα θεματικά υπερπλήρων διαλέξεων για την θρησκευτική πίστη). Πέραν των ανωτέρω, δεν ακολουθήθηκε συνειδητά κανένας άλλος (εγγύτερος στο επίπεδο της εδώ εξέτασης) διακριτός αρμός επεξεργασίας κυρίως λόγω του περιορισμένου του αντικειμένου της μελέτης και της βραχείας έκτασης της ανάλυσης που η συγκεκριμένη εργασία απαιτεί.

4. Βασικές επιφυλάξεις

Ένας διαχωρισμός ανάμεσα στην προσωπική θρησκευτική οπτική του Wittgenstein στο μέτρο που αυτή διακρίνεται στο έργο του είτε ως ιδιαίτερη μορφή πίστης είτε ως πρακτικά (τουλάχιστον) αξεδιάλυτο με μία σχεδόν εκπεφρασμένη αθεΐα κράμα στοχασμών και στην αντίληψη του ίδιου περί θρησκευτικής πίστης γενικά θα ήταν οπωσδήποτε ευκταίος αλλά μάλλον καταδικασμένος σε τόση αποτυχία όση η ισχύς της απαίτησης περί ακρίβειάς του. Πέραν της αυτονόητης εμπότισης κάθε κοινά βιούμενης πολιτιστικής κατηγορίας (όπως η θρησκεία) με την επιρροή του φάσματος

---

⁵ Καλύτερα: θετικιστικοβλαβών.

των αντιστοιχών προσωπικών εμπειριών του εκάστοτε συμμετέχοντα (όχι απαραίτητα στην ίδια την προκειμένη κατηγορία αλλά στον υπερκείμενό της πλαισιοδοτικό πολιτισμό) σε κάθε βήμα στοχαστικής της επεξεργασίας από τον προς μελέτη στοχαστή, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η αδυναμία εξαγωγής μίας (έστω κατ' επίφαση) αμερόληπτης εποπτείας από οποιονδήποτε επιχειρεί να εξετάσει (ακόμα και ακροθιγώς και αποσπασματικά όπως εδώ) την φιλοσοφική διερεύνηση της εν λόγω κατηγορίας από έναν ιδιαίτερα βαθύσκεπτο στοχαστή όπως ο Wittgenstein. Επιπλέον δυσκολίες στο όλο εγχείρημα προσθέτει και το γεγονός ότι η ίδια η (οσοδήποτε πυκνή) λακωνικότητα του βιτγκενσταϊνικού λόγου σε συνδυασμό με το ότι το βασικότερο έργο περί θρησκείας, δηλαδή οι "Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη", δεν έτυχαν ποτέ επεξεργασίας από τον ίδιο τον Wittgenstein αλλά αποτελούν απλώς συνδυασμένες σημειώσεις προφορικών διαλέξεών του καταγεγραμμένες από μαθητές του⁶. Πέραν, όλων των παραπάνω όμως, η σημαντικότερη ίσως δυσχέρεια προσέγγισης της σκέψης του Wittgenstein πάνω στο ζήτημα της θρησκείας έγκειται στο ότι αφ' ενός ο ίδιος δεν αποκαλύπτει ποτέ ρητά την θέση του (κάτι που με την σειρά του παρέχει, ωστόσο, το αναντίρρητο πλεονέκτημα της απονενομημένης απόδοσης αναξιοτήτας στην οποιαδήποτε διατράνωση της προσωπικής θέσης του φιλοσόφου επί ενός θέματος τόσο ευρυμερώς εξετασθέντος ώστε να αφορά την περιγραφή του τρόπου λειτουργίας των θρησκευτικών παιχνιδιών εν γένει και όχι κάποιου είδους αξιολόγησή τους [και πόσο μάλλον την διαλογή μεταξύ πίστεων]) επί μίας δογματοστραφούς (το λιγότερο) επιλογής, καθώς αυτό καθιστά άμεσα αμφισβητήσιμη οποιαδήποτε απόπειρα ελέγχου ή άσκησης κριτικής επί μίας ενδεχόμενης στρέβλωσης των θρησκευτικών παιχνιδιών λόγω της αδυναμίας απεμπλοκής του συγγραφέα από τα όρια που ο ίδιος άρρητα δείχνει να έχει θέσει γύρω από αυτό που θα πρέπει να συμπεριληφθεί στην έννοια της θρησκείας. Για παράδειγμα, μία τέτοιου είδους αντίρρηση δύναται να εγερθεί απέναντι στην άρνηση του Wittgenstein να εξετάσει την δεισιδαιμονία ως απαρέγκλιτα εντόπιο (και φυσικά πολλαπλώς διαφαινόμενης βαρύτητας, αναλόγως τα διάφορα κοινωνικά ή ατομικά περιβάλλοντα έκπτυξης του θρησκευτικού λόγου) στοιχείο του θρησκευτικού σκέπτεσθαι⁷. Εν τέλει, βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένας τόπος μερικής σύγκλισης μεταξύ αφ' ενός της προσωπικής οπτικής του Wittgenstein περί θεού και αφ' ετέρου της διαπραγμάτευσης από μέρους του της πίστης εν γένει μπορεί να ανευρεθεί στο γεγονός ότι η πρώτη αποτελεί πραγμάτωση θεοτραπούς λόγου και άρα οφείλει να μπορεί να υπαχθεί, έστω και παρυφοειδώς, στο πλαίσιο αναφοράς της δεύτερης.

---

⁶ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, compiled from notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees and James Taylor, edited by Cyril Barrett, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967, preface.

⁷ Βλ. και Συμπεράσματα της παρούσας εργασίας.

5. Πρώμος Wittgenstein: Μία πρώτη προσέγγιση στο θείο

5. α. Το μυστικό στοιχείο και ο θεός στο Tractatus

Παρ' όλη την γεγονοστραφή εικονοβάρεια⁸ του Tractatus, ο Wittgenstein επενδύει την όλη μνημειώδη του προσπάθειά του επίλυσης όλων των δυναμένων να τεθούν φιλοσοφικών προβλημάτων⁹ με την επισήμανση της αναντικατάστατης κεντρικότητας του μυστικού στοιχείου, της συμπίκνωσης, δηλαδή, της οριακότητας και της κλειστότητας¹⁰ της απεικονιστικής δυνατότητας της γλώσσας¹¹ ως ταυτόχρονο σημείο εκκίνησης της υπεργλωσσικής (πλέον) δειξεοφυίας¹² εκείνων των νοηματικών ατραπών που αποκαλύπτονται ως αναγκαίο υπόστρωμα κάθε ατετριμμενοποίητου (δηλαδή αθεράπευτου σύμφωνα με την μέθοδο του Tractatus) βαθέος ερωτήματος¹³ (ή ερωτηματοφανούς αλλά εν τέλει αθεμιτοποιητέας¹⁴ απορίας). Συγγενή (αν όχι ταυτόσημη) θέση κατέχει και η έννοια του θεού ο οποίος υποστασιακά αδυνατεί να υπαχθεί σε ο,τιδήποτε γεγονοτικά εκφράσιμο αλλά περιορίζεται (ή ανάγεται ή ανυψώνεται) σε μία αυστηρά εξωκοσμική αρχή¹⁵. Παρόμοια (αλλά σαφώς ανομοιογενούς τόσο σημασίας όσο και μορφής) θέση καταλαμβάνει ο θάνατος στην σκέψη του Wittgenstein, καθώς με την συνειδητοποίηση της εσωφανώς ατέρμονης ανοικτότητας της ζωής¹⁶ (της απουσίας απτών συνόρων δηλαδή), μεταποιείται (αν όχι διαλύεται) και κάθε άμεσα ψυχοβλαπτικό έρεισμα της παρουσίας του θανάτου στην αναζήτηση του νοήματος της ζωής. Αυτό το τελευταίο αποδεικνύεται καθ' όλα ανήκον στα στοιχεία που μπορούν να δειχθούν και όχι να ειπωθούν¹⁷ (να περιγραφούν γλωσσικά δηλαδή). Η απόδοση αυτής της εγγενούς οριακότητας σε τέτοιου είδους έννοιες όπως αυτή του θεού, του νοήματος του κόσμου¹⁸ ή του θανάτου, σχεδόν αξίζει να σημειωθεί ότι διατηρείται υπό μια πιο

⁸ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, εισαγωγή: Bertrand Russell, μτφρ. Θανάσης Κιτσόπουλος, παρουσίαση: Ζήσιμος Λορεντζάτος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978, πρτ. 1-2, σ.45 και: πρτ. 2.1-2.2.18, σσ.50-52.

⁹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., Πρόλογος, σσ.43-44. Βλ και: 6.5, 6.51, σ.130.

¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.45, σ.130.

¹¹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.522, σ.131. Βλ. επίσης, Hudson, W. Donald, Wittgenstein and Religious Belief, σσ. 18-19.

¹² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.44, σ. 130 και: 6.522, σ.131.

¹³ Όπως το ερώτημα περί του νοήματος της ζωής. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.4312, σσ.129-130.

¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.52,6.521, σ. 131.

¹⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.432, σ.130.

¹⁶ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.4311, σ.129.

¹⁷ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 4.1212, σ. 73, και 6.4312, σσ. 129-130 και: 6.521, σ. 131.

¹⁸ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.41, σ. 128.

διαλλακτικά επεξεργασμένη μορφή και στις 'Διαλέξεις για την θρησκευτική πίστη'.

Η απροσέγγιστη ενδογλωσσικά υπερβατικότητα του μυστικού στοιχείου και του χαρακτηριζόμενου από αδιευκρίνιστα στενή σχέση με αυτό θεού είναι κάτι που αποδίδεται από τον Wittgenstein τόσο στην ηθική όσο και στην αισθητική¹⁹, δηλαδή καθιστά την συνδιαλλαγή με το θείο εξ αρχής όχι ενεί αλλά ακατάπτητα υπεργλωσσική²⁰ έως, ενδεχομένως, του σημείου μιας άφατης μετοχής σε αυτό δια της δεικνύουσας πράξης. Με την απεμπόληση της θεοστραφούς σκέψης (ή βίωσης) στην περιοχή του μη προτασεοσκεπούς (καθ' ότι εγγενώς μη αναγώγιμο σε οποιοδήποτε είδους εξεικονιστικό σχήμα), όπου ανευρίσκονται και οι άμεσα συνδεδεμένες με αυτή κατηγορίες του (εσώτερου) νοήματος και της αξίας²¹, αίρεται και κάθε έρεισμα της σκέψης σε εκφράσιμη διάτρηση της περατότητας και του πεπερασμένου του κόσμου. Αυτή η ακριβώς η σύλληψη του κόσμου ως ουσιωδώς περιορισμένης²², δηλαδή ως θεμελιωδώς γλωσσόφρακτης, ενότητας είναι που συνιστά την δείξη του μυστικού στοιχείου. Με άλλα λόγια η εσωγενής πρόσκρουση στα όρια του κόσμου υποβάλλει την δυνατότητα της σύλληψης του κόσμου εκτός τους (ή ακριβέστερα: επί των ίδιων των ορίων καθώς εκτός τους δεν μπορεί να γίνει πλέον λόγος για όρια)²³.

5. β. Διάλεξη πάνω στην Ηθική

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ορισμένες σκέψεις του Wittgenstein πάνω στην θρησκεία και τον θρησκευτικό τρόπο θέασης των πραγμάτων έχουν ακολουθήσει μία μακρόχρονη αλλά βραχύμορφη πορεία εξέλιξης γύρω από δυσμετακίνητους στοχαστικούς τόπους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η αναγνώριση της εγγενούς (εξω-)οριακότητας του θρησκευτικού σκέπτεσθαι. Στην 'Διάλεξη πάνω στην ηθική' του 1929²⁴, ο Wittgenstein, συνεχίζοντας να θεωρεί την γλώσσα ως διαπνεόμενη από μία ουσιωδώς γεγονοστραφή εικονιστικότητα²⁵, εποπτεύει τον θρησκευτικό λόγο ως ένα σύμπλεγμα γεγονοφανών αλλά καθ' ουσία α-νόητων, καθ' ότι δεν δύνανται να αντιστοιχηθούν με κανένα γεγονός, πράγμα ή ιδιότητα εν τω κόσμω (προνόμιο που παραχωρείται μόνο στον επιστημοειδή λόγο ως τέτοιο²⁶), προτάσεων (ή ακόμα και πράξεων) οι

¹⁹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.42, 6.421, 6.422, σσ. 128-129. Βλ. και Hudson, σ. 68. Βλ. και Ray Monk, *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Δημήτρης Φιλιππουπολίτης, επιμ. Κωστής Μ. Κωβαίος, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 47.

²⁰ W. Donald Hudson, *Wittgenstein and religious belief*, Palgrave Mcmillan, New York 1975, σ. 78.

²¹ W. Donald Hudson, ό.π., σ. 79.

²² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.45, σ. 130. Βλ. και W. Donald Hudson, ό.π., σ. 80.

²³ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 5.6, σ. 110, και πρτ. 5.63, 5.632, 5.633, 5.6331, σσ. 111-112. Βλ. και W. Donald Hudson, ό.π., σ. 78-79.

²⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, edited by Edoardo Zamuner, Ermenlinda Valentina Di Lascio, D.K. Levy, Wiley Blackwell, Oxford 2014, σ. 1.

²⁵ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 45.

²⁶ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 46.

οποίες λειτουργούν ως ετεροφυείς (εν προκειμένω, φύονται επί του στερεωτέρου εδάφους των εύκολα συλληπτών περιπτώσεων συμπεριφοράς απέναντι σε έναν πανίσχυρο ηγεμόνα²⁷) αλληγορίες²⁸ η γλωσσική κακοχρησία²⁹ στον πυρήνα των οποίων αποκαλύπτεται όταν επιχειρηθεί (και αποτύχει) η αντικατάσταση της αλληγορίας από την απαραίτητα εκφράσιμη και γεγονотικά πηγή της³⁰. Αυτού του είδους η απονομιμοποιητική κάθε άμεσης κατανόησης γλωσσική μη-προσεγγισιμότητα που αποδίδεται στον θρησκευτικό λόγο εδώ, επανέρχεται (κατά πολύ μετριασμένη φυσικά) στις 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη' όπου περιγράφονται καθαρά τα συνεχώς ανακλύπτοντα προβλήματα αλληλοκατανοησιμότητας μεταξύ πιστών και μη-πιστών.

Μία ακόμη παραλληλία μεταξύ των δύο κειμένων είναι και η επισήμανση της εγγενούς ασυμβατότητας μεταξύ της γλωσσικής λειτουργίας της θέασης ενός γεγονότος ως θαύμα και ως επιστημονικά εξηγήσιμο συμβάν. Ο Wittgenstein, απαντώντας (και εδώ) εμμέσως έτσι σε ένα υφέρπον ερώτημα περί σύγκρουσης επιστήμης και θρησκείας, διαχωρίζει πλήρως τις δύο θεάσεις επιβεβαιώνοντας την υποστασιογενή τους διαφορά³¹. Ο θρησκευτικός λόγος, άρρηκτα συμφυής με την προσπάθεια οριορρηξίας των γλωσσικών δυνατοτήτων³², αυτονόητα συγγενεύων με την συνειδητοποίηση της απτής περατότητας της γλωσσοφάνειας του κόσμου³³ και στοχεύον σε μία ήδη καταδειχθείσα ως παραδοξογενή επιβολή απόλυτης (δηλαδή μη αναγώγιμης σε γεγονотικές προτάσεις³⁴) αξίας επί του κόσμου³⁵ αποπέμπεται από την περιοχή της ορθής χρήσης της γλώσσας σε αυτήν της συνεχώς επανακλύπτουσας απόπειρας ένδυσης του αυστηρά και μόνο δείξιμου³⁶ υπερβατικού (δηλαδή γλωσσικά α-νόητου³⁷) στοιχείου με απαρέγκλιτα γεγονοπαγή γλωσσικά εργαλεία³⁸.

---

²⁷ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σσ. 48-49.

²⁸ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 48.

²⁹ W. Donald Hudson, ό.π., σ. 81.

³⁰ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 49.

³¹ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 49-50.

³² Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 51.

³³ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 46. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., 6.45, σ.130. Βλ. και W. Donald Hudson, ό.π., σ. 84.

³⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σσ. 45-46.

³⁵ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 49.

³⁶ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., 6.522, σ. 131.

³⁷ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 50. Βλ. και W. Donald Hudson, ό.π., σ. 85.

³⁸ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 50-51.

6. Ύστερος Wittgenstein: προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική φιλοσοφία

6. α. Γλωσσικά παιχνίδια και οικογενειακές ομοιότητες

Ένα από τα καινοφανέστερα δομοδεικτικά εργαλεία που προσέθεσε ο Wittgenstein στο φάσμα των επιτρεπτών φιλοσοφικών ανατμητικών οργάνων, η χρήση των οποίων κρίνεται απαραίτητη για την παρατήρηση της εκδίπλωσης όλης της πολυπλοκότητας και κυρίως της μη-υπαναγωγισιμότητας του εγγενώς αδέσμευτου γλωσσικού πλούτου σε θεωριοπαγώς αρνησίπρακτες (καθώς, μία ευρύνους εφαρμογή τους θα καταδείκνυε άμεσα την ελαττωματικότητά τους³⁹) κατασκευές, είναι και η έννοια του γλωσσικού παιχνιδιού⁴⁰. Ως λειτουργικά αποτμήσιμο (αλλά οργανικά αναπότμητο) παραδειγματοποιημένο υποσύνολο μίας γλωσσικής πρακτικής⁴¹, το γλωσσικό παιχνίδι συγκεντρώνει μία ενδεικτική γλωσσική χρήση υπό το εύχρηστο φως της τεχνητά απομονωμένης διαδικασίας πραγμάτωσης της γλώσσας και παρέχει στην ερευνητική εποπτεία την καθαρότητα που απαιτεί η θεραπευτική διάσταση του φιλοσοφείν⁴², δηλαδή η απομάγευση από τις γλωσσογενείς προκαταλήψεις [όπως ή ουσιοκρατική μονομανία περί αντιστοίχισης μίας λέξης με ένα και μοναδικό αντικείμενο⁴³ (ακόμα και αν δειχθεί ότι αυτό χαρακτηρίζεται από θεμελιωδώς νεφελώδη όρια όσον αφορά την συμπερίληψη συγκεκριμένων πραγματώσεων υπό την σκέπη της γενικής του εννοιακής έκτασης, η μονοπυρηνικότητά του δεν αμφισβητείται ποτέ, γιατί [αξιωματοειδώς] δεν δύναται να αμφισβητηθεί)]. Με την κατάρριψη τέτοιων προκαταλήψεων ή παραπλανητικών ιδεών περί της δομής που απαραίτητα οφείλει να επιδεικνύει η σημασιολόγηση των λέξεων και των προτάσεων⁴⁴, ανακύπτει, σχεδόν αυτόματα, μία διαφοροποιημένη (κατά το ότι είναι εγγενώς δυναμική και πολυπύρρηνα χρησεοστραφής) αντίληψη περί γλώσσας όπου οι παραδειγματικά πολυεπίπεδες, ανισομερείς και μη τετριμμένα ομοιογενείς ομοιότητες μεταξύ των προσώπων μιας οικογένειας⁴⁵ ανάγονται σε απτή έκφανση της ενδοσχισιακά πολυκεφαλικής και μη δυναμένης να αναχθεί σε κάποιο (οσοδήποτε συνεστραμμένο) πρότυπο μονικής αντιστοίχισης δομής της χαρτογράφησης μιας έννοιας⁴⁶.

³⁹ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, εισ. Rush Rhees, πρόλογος-μτφρ.-σημειώσεις Κωστής Κωβαίος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008, σ. 60.

⁴⁰ W. Donald Hudson, *ό.π.*, σσ.47-48.

⁴¹ Θεόφιλος Βέικος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σσ. 137-141.

⁴² Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ.-μτφρ. σχόλια Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, πρτ. 133, σ. 79.

⁴³ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, *ό.π.*, σσ. 58-59.

⁴⁴ Θεόφιλος Βέικος, *ό.π.*, σ. 137.

⁴⁵ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, *ό.π.*, πρτ. 66, 67, σσ. 58-59. Βλ. και Lugg, Andrew, Wittgenstein's Investigations 1-133: a guide and interpretation, σσ. 117-118.

⁴⁶ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, *ό.π.*, σσ. 42-47. Βλ. και Θεόβιλος Βέικος, *ό.π.*, σ. 143.

Σχετική εδώ, καθ' ότι, πέραν όλων των άλλων, παραδειγματοποιεί την δυσκολία αλλαγής τρόπου θέασης των πραγμάτων, είναι και η άμεσα σχετική με την αυτοακυρωτικότητα κάθε αδιάλλακτης αξιωματικοποίησης μιας οποιασδήποτε αρχής μονοπαγούς ανάλυσης παρατήρηση του Wittgenstein περί κανόνων. Πέρα από τις συγκεκριμένες εφαρμογές της στην μορφή των γλωσσικών παιχνιδιών και των οικογενειακών ομοιοτήτων θα μπορούσε γενικότερα να χαρακτηριστεί ως εμβληματοποιήσιμος εικονισμός οποιασδήποτε αλλαγής προσέγγισης ή επαναχάραξης διερευνητικής ροής, δηλαδή το θεμελιώδες πρόβλημα του 'παραδόξου του κανόνα'⁴⁷ και η ανοικτότητα των 'λύσεων' του: αυτό που για έναν κανόνα αποτελεί εξαίρεση, για έναν περιπλοκότερο κανόνα αποτελεί φυσιολογική περίπτωση ή με άλλα λόγια: μία σειρά μπορεί να συμπληρωθεί με άπειρους τρόπους όσα στοιχεία της κι αν έχουμε ήδη⁴⁸.

Στην περίπτωση του θρησκευτικού λόγου, η δυναμική πολυκεντρότητα και η ανομοιογενοποίητη πολυμέρεια⁴⁹ της έννοιας του γλωσσικών παιχνιδιών⁵⁰ είναι αυτή που, ικανοποιώντας κάθε απαίτηση περί καθρεπτισμού της ανευρισκόμενης σε όλη την ευρυφανή ποικιλία των πραγματώσεων της θρησκευτικής γλώσσας λειτουργικής πολυμορφίας στην αναλυτική ικανότητα των φιλοσοφικών εργαλείων που προκρίνονται ως τα καταλληλότερα, εκθέτει κάθε άλλη (δηλαδή μη εμφορούμενη από την περιγραφική πολυεστιακότητα της [έστω τεχνητής⁵¹] διάσπασης της γλώσσας σε επιμέρους ανομοιοτρόπως αλληλοσυνδεδεμένα γλωσσικά παιχνίδια) προσπάθεια εφόρμησης επί ενός γλωσσοφυούς (ή αποδείξιμα γλωσσοφυούς⁵²) προβλήματος στις αντιφάσεις και τις αδυναμίες που απαρέγκλιτα συνοδεύουν τον παραδοσιακό τρόπο του φιλοσοφείν⁵³.

---

⁴⁷ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 201, σσ.111-112.

⁴⁸ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 185, σσ.104-105.

⁴⁹ Θεόφιλος Βέικος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, ό.π., σσ. 141-143.

⁵⁰ Andrew Lugg, Wittgenstein's Investigations 1-133: a guide and interpretation, σσ. 116-117.

⁵¹ Ray Monk, *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Δημήτρης Φιλιππουπόλιτης, επιμ. Κωστής Μ. Κωβαίος, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 104. Βλ. και Andrew Lugg, ό.π., σ. 20.

⁵² Κάτι που φαίνεται πως σύμφωνα με τον Wittgenstein ισχύει για την πλειονότητα των παραδοσιακών φιλοσοφικών προβλημάτων. Βλ. P.M.S. Hacker, *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Αφροδίτη Κοσμά, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2002, σσ.16-18.

⁵³ P.M.S. Hacker, ό.π., σσ.15-16.

6. β. Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη

6. β. 1. Ένας πρώτος, αδρός χαρακτηρισμός της θρησκευτικής γλώσσας

Ο Wittgenstein αρχίζει την διαπραγμάτευσή του ορμώμενος από την περίπτωση συνδιαλλαγής με έναν πιστό⁵⁴ κατά την οποία γίνεται αμέσως εμφανής η πολύπλευρη διαφορά μεταξύ γλώσσας που ανήκει σε κάποιο πλαίσιο θρησκευτικής συνέκφρασης και γλώσσας που δεν χαρακτηρίζεται απαραίτητα από κάποιο αναντίρρητα καταφάσκοντα χρωματισμό πίστης. Η σύνδεση γίνεται αμέσως με προτάσεις που τείνουν να χαρακτηρίζονται ως αναφερόμενες σε υπερφυσικά ή υπερεμπειρικά γεγονότα καθώς αυτό αποτελεί και τον συνηθέστερο τρόπο σήμανσης της θρησκευτικής γλώσσας⁵⁵. Η πίστη σε ένα είδος μεταθανάτιας ζωής ή στην ανάσταση των νεκρών είναι δύο από τις δυσκολότερα αποθρησκευτικοποιήσιμες τέτοιες προτάσεις. Φυσικά, ο λόγος που ο Wittgenstein αφορμάται από κάτι τέτοιο είναι το ότι επιχειρεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα με ειλικρίνεια, να μην θέσει, δηλαδή, τα δικά του προειλημμένα και εύκολα προκαθορίζοντα μία (αναγκαστικά: ως επί το πλείστον) ρητορική κυριάρχηση απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη αντίρρηση⁵⁶ κριτήρια χαρακτηρισμού μιας μορφής της (καθ'οιονδήποτε τρόπο διαμερίσιμης) γλώσσας ως θρησκευτικής. Φυσικά, αυτή η ειλικρίνεια μάλλον θεμελιώνεται σε μία εξ ίσου ισχυρή αναγκαιότητα καθώς είναι εμφανές ότι κανένα είδος μη-παραδειγματοστραφούς (και άρα μη εμπορούμενου από το θεωρησιοκλαστικό ήθος του Wittgenstein⁵⁷) προτύπου περιχαράκωσης μέρους ή (έστω:) άποψης της γλώσσας δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει τόσο αυστηρά κριτήρια. Η συχνότερη εικόνα του πιστού είναι αυτή ενός ανθρώπου του οποίου ο κόσμος διαφέρει ριζικά από αυτόν ενός μη-πιστού, καθώς ακριβώς λόγω της λογικής και οντολογικής ιδιαιτερότητας της έννοιας του θεού, η αποδοχή της ύπαρξης του αντικειμένου της σχεδόν ποτέ δεν εμφανίζεται ασυνόδευτη από μία παράλληλη πληθώρα μεταποιοητικών προτάσεων που αφορούν την ολότητα του κόσμου, την φύση της εμπειρίας ή ακόμα και τη σχέση μεταξύ εαυτού και ετερότητας (όπως επίσης και των ορίων μεταξύ των δύο τελευταίων). Ταυτόχρονα η διαφορά αυτή μεταξύ πιστού και μη-πιστού παρουσιάζεται ως κατατρυχόμενη από μία παράλληλη δυνατότητα άμεσης αποσταχυολόγησης (ξεχωρίσματος, δηλαδή, σε διακριτές κατηγορίες από έναν κοινό σωρό) των

⁵⁴ <<An Austrian general...who wouldn't.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.53.

⁵⁵ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

⁵⁶ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 309, σ. 136.

⁵⁷ Θεόφιλος Βέικος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 179. Βλ. και: A.C. Grayling, *Wittgenstein: a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2001, σσ. 84-85.

απαντήσεων που οφείλει να δώσει τόσο ένας πιστός όσο και ένας μη πιστός στις ίδιες ερωτήσεις. Ή αλλιώς: η απόπειρα καθυπόταξης της θρησκευτικής πίστης σε έναν ορισμό περνά πρώτα (για να καταρριφθεί στη συνέχεια) από την σταθερά -αλλά σαφώς όχι και αδικαιολογήτως- ανακύπτουσα παρανόηση περί δυνατότητας μιας ανεμπόδιστα αποπλεκτικής εκτομής της θρησκευτικότητας από τις υπόλοιπες -όπως αφελώς συνήθως εικάζεται περισσότερο λόγω κεκτημένης επιφυλακτικότητας (όταν μια τέτοια εικασία διατυπώνεται ρητά) και όχι εξ αιτίας κάποιας βαθιάς μεταφυσικής κατάφασης περί αναλοιωσιμότητας του νοήματος ανεξαρτήτως (παρα-)προσκειμένων (παρα-)νοημάτων: αναγκαία ταυτόσημες πριν και μετά την απότμηση αυτή- εκφάνσεις της γλώσσας: ο πιστός αποδίδει μία τιμή αλήθειας σε ένα είδος προτάσεων και ο μη-πιστός αναγκαστικά την αντίθετη. Το καθαρότερο και συχνότερα χρησιμοποιούμενο παράδειγμα είναι αυτό της εμπλοκής ενός εξωκοσμικού (ή εξωκοσμικά εμπειρικού) γεγονότος σε αυτά του κοινώς παραδεκτού κόσμου⁵⁸. Η απάντηση του Wittgenstein δίνεται άμεσα ως κατάρριψη αυτής ακριβώς της προκατάληψης περί αλάθητης ανιχνευσιμότητας της πίστης μέσα από την απόδοση αντιθέτων τιμών αληθείας ή, γενικευσιμότερα, τετριμμένα διαφορετικών και άσκεπτα προκαταληπτά ασύμβατων μεταξύ τους αντιδράσεων σε συγκεκριμένου (ευκολότερα ή δυσκολότερα ορίσιμου) είδους προτάσεις: ο πιστός και ο μη-πιστός δεν κατατάσσονται αναγκαστικά σε κανέναν εύκολα διαγνώσιμο δυϊστικό σχηματισμό ικανό να αποδείξει ότι ένας αντιστοίχως απαγορευτικά ως προς την ευελιξία χειρισμού του αδρομερής διαμερισμός της γλώσσας δύναται να πραγματοποιηθεί χωρίς επιπτώσεις στην εγκυρότητα των συμπερασμάτων που θα εξαχθούν, καθώς ένας τέτοιος δυϊσμός θα προκαθόριζε -το λιγότερο- ένα ανώτατο όριο διασπασιμότητας στη γλώσσα το οποίο, άπαξ ορισθέν, δεν θα επέτρεπε ποτέ την επανεξέτασή του (ακριβώς λόγω της θεμελιακότητάς του) σε όσα αδιέξοδα κι αν οδηγούσε αυτό (εκείνα θα αποδίδονταν στην ίδια τη γλώσσα και όχι στην άστοχη διαμέρισή της). Είναι προφανές ότι ο Wittgenstein θέτει τον εαυτό του όχι στη θέση ενός φανατικού αντί-πιστού, αλλά τουλάχιστον, σε αυτήν κάποιου που δεν θα ταυτιζόταν με την παραδοσιακή εικόνα ενός πιστού. Ειδικά, δεν θα είχε κανένα νόημα μία αντιπαράθεση όπως αυτή που λαμβάνει -φαντασιοδεκτικά- χώρα μεταξύ Wittgenstein και υποθετικών παραδειγματοποιήσιμων πιστών, αφού εάν περιοριζόταν ο ίδιος στην υποκειμενοποίηση μίας απλής ανθρώπινης ετερότητας, χωρίς κανένα άλλο επιφορτωμένο στοιχείο διάκρισης, όλη αυτή η πληθώρα των εξηγητικών αλλά και των συνυποδηλωτικών εκφύσεων που επιτρέπουν οι διάλογοι του Wittgenstein θα τετριμμενοποιούνταν.

Η πρώτη παρατήρηση που πραγματοποιεί ο Wittgenstein και η οποία απαντά στο γιατί η διαφορά ενός πιστού και ενός μη-πιστού δεν μπορεί να ιχνηλατηθεί έως τη διαφορετική απόδοση τιμών αλήθειας σε στοχευμένες υποδογματικές (δηλαδή νοηματοδεικτικές και όχι απλά αβαθώς

⁵⁸ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

αναγνωριστικές⁵⁹) προτάσεις είναι ο εντοπισμός του προβλήματος ενός είδους μη-μεταφρασσιμότητας μεταξύ των απαντήσεων του πιστού και του μη-πιστού στο ίδιο ερώτημα περί ενός υπερκοσμικού γεγονότος⁶⁰. Ενώ τόσο ο πιστός όσο και ο μη πιστός φαίνεται να χρησιμοποιούν παρόμοια κριτήρια όταν απαντούν σε ερωτήματα που αφορούν τον εμπειρικό κόσμο, οι αποκρίσεις τους σε ο,τιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί επικράτεια του υπερκοσμικού παρουσιάζονται άμεσα όχι απλά αντίθετες (αντιθέτως, ενδέχεται και να μην είναι⁶¹) αλλά θεμελιωδώς ασύμβατες. Η διαφορά μεταξύ της απόδοσης νοήματος σε φαινομενικά παρόμοιες απαντήσεις επισημαίνεται ότι δεν μπορεί να καταδειχθεί ούτε και με μία καταφυγή σε περαιτέρω νοηματικές εξηγήσεις, δηλαδή παρουσιάζει μία εκ πρώτης επαφής άτρητα πυκνή αντίσταση σε κάθε αμελώς επιφανειοσκοπική - αλλά, εν τέλει, καθόλου βαθυμετρική- γλωσσική ανάλυση βασιζόμενη σε καθαρά προτασεοπαγή μοντέλα (που επιχειρούν, δηλαδή, να επαναφέρουν μία θετικιστικογενή αλλά ατελώς θετικιστικοποιήσιμη έμφαση σε αξιωματοφερή [αν και διαλογοπρεπέστερα σε σχέση με το παράδειγμα του λογικού θετικισμού⁶²] συστήματα ανάλυσης της γλώσσας και του νοήματος). Ούτως ή άλλως, η εγγενής αδυναμία παρόμοιων θεωρήσεων δείχθηκε επαρκώς από τον ίδιο τον Wittgenstein στις Φιλοσοφικές Έρευνες.

Το ζήτημα προσεγγίζεται από μία νέα σκοπιά όταν ο Wittgenstein επιχειρεί να εξετάσει μία πρόταση έκφρασης θρησκευτικότητας όπως η πίστη στη δεύτερα παρουσία θεωρώντας την περίπτωση κάποιου που θέτει μία τέτοια πρόταση ως εικόνα καθοδηγητική της συμπεριφοράς του⁶³. Και πάλι, τα συνήθη κριτήρια παραγωγής απάντησης δεν λειτουργούν, καθώς ο πιστός ενδέχεται να απαντήσει με τρόπο παρόμοιο αυτού του μη πιστού στο γιατί πιστεύει στην δεύτερα παρουσία. Το είδος όμως της πίστης που φανερώνεται μέσα από μια θρησκευτική πρόταση παρομοιάζεται με ένα είδος 'ακλόνητης πεποίθησης', μίας πεποίθησης, δηλαδή, η κομβικότητα της οποίας ως προς τη ρύθμιση ολόκληρης της ζωής του πιστού υπερβαίνει την δυνατότητα παρομοίωσης -όχι μόνο ως προς την ισχύ αλλά και ως προς το είδος- με κάθε άλλη ενδοκοσμικά αναφερόμενη πεποίθηση⁶⁴. Η ισχύς αυτής της πεποίθησης δεν είναι μία μορφή απλής απόδοσης αλήθειας σε ένα γεγονός αλλά η αρχοθέτηση μίας νοηματογόνου πηγής -μίας διευθετητικής εικόνας, δηλαδή- εντός του όλου συστήματος λήψης αποφάσεων του πιστού. Το νήμα που θέτει αυτός ο οδοδείκτης, καθώς πέρα από την παραδοσιακά τετριμμένη σύνδεση θρησκευτικότητας και πεποίθησης (ως συγκεκριμένου νοητικού ενεργήματος καταλληλότερου μεταξύ όλων στο να αποδώσει την ενδοψυχική πράξη [αν

---

⁵⁹ Όπως η: 'Είσαι πιστός;'

⁶⁰ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

⁶¹ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

⁶² W. Donald Hudson, ό.π., σ. 138.

⁶³ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

⁶⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π.,σ. 54.

και νοητική, καθόλου αυτονόητα άχρονη] της πίστης) περιλαμβάνει και την αναμενόμενη ακροφερή⁶⁵ έκταση όσον αφορά στον χρωματισμό της πίστης ('ακλόνητη'⁶⁶), ακολουθείται πιστά μέχρι να διαφανούν οι συνέπειές του.

Αυτό το είδος της "ακλόνητης πεποίθησης" διατηρεί, επομένως, το όνομά του κυρίως λόγω της απαίτησης συνέχειας της σχετικής με την θρησκεία ονοματολογίας και όχι ως αποκαλυπτικός ορισμένης υποβαθριακής συνοχής με τις υπόλοιπες πεποιθήσεις (τουναντίον, η διάκριση μεταξύ τους είναι άμεση) τίτλος. Ο Wittgenstein απορρίπτει αμέσως την πιθανότητα να βασιστεί αυτή η πεποίθηση σε ο,τιδήποτε τείνει να υποστυλώσει τα υπόλοιπα είδη πεποιθήσεων. Ούτε καν μία οσοδήποτε ισχυρή απόδειξη δεν δύναται να την θεμελιώσει: εάν ο πιστός ερωτηθεί θα απαντήσει ότι κατέχει μία απόδειξη⁶⁷ όμως αυτό που θα εννοεί θα είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από αυτό που ένας μη πιστός θα εννοούσε ή ακριβέστερα: θα είναι κάτι εντελώς διαφορετικό (έως και ενάντιο) από αυτό που και ο ίδιος θα εννοούσε σε οποιαδήποτε άλλη (μη-θρησκευιστραφή) περίπτωση. Εδώ ακριβώς είναι που ανακύπτει ένα βασικό χαρακτηριστικό της οπτικής του πιστού: η εν δυνάμει μη-μεταφρασσιμότητά της⁶⁸ σε ο,τιδήποτε ουσιωδώς ξένο προς αυτή⁶⁹. Αυτό το χαρακτηριστικό της θρησκευτικής οπτικής ήδη αποκαλύπτει ένα θεμελιωδώς εξω-κοσμικό αρκτικό σημείο από το οποίο αφορμάται ο πιστός για να εισέλθει στην ενδοκοσμική και εμπειρικά συνεκτική πραγματικότητα της οποίας τα κριτήρια συνοχής δεν επιτρέπουν τόσο εύκαμπτες νοηματικές διαστάσεις όσο ένα εγγενώς πολυπλαστικό πλαίσιο κινητροδότησης όπως η θρησκεία. Η γλώσσα που μεταχειρίζεται ο πιστός φαίνεται λοιπόν πως ευκολότατα παραπλανεί οποιονδήποτε επιμένει στην εκτελεστικά διαφοροδιαγνωστική ικανότητα των εγκιβωτίσιμων σε προτασιακές ή έστω προτασεοστραφείς μορφές θεωριών περί των φαινομένων που, ανεξαρτήτως αρχής, φέρονται και εκδηλώνονται και γλωσσικά. Ο Wittgenstein στρέφεται αμέσως στην μορφή ζωής⁷⁰ που παρουσιάζει ένας πιστός, στις πρακτικές διαφοροποιήσεις, δηλαδή, μεταξύ της συμπεριφοράς του πιστού και του μη πιστού, που πέρα από άμεσα ανιχνεύσιμες μπορούν να σηματοδοτηθούν και ως ενδεικτικές των καθημερινών επιλογών που καλείται να πραγματοποιήσει ο καθένας. Είναι προφανές ότι κάτι τέτοιο προκύπτει αναγκαία από την κατάδειξη της αδυνατότητας κάθε είδους άμεσης, καθαρής και αβαθούς γλωσσικής απόσχισης της θρησκευτικής από την μη-θρησκευτική οπτική, καθώς ο νοηματικός ετεροχρωματισμός μίας όμοιας απάντησης σε ένα διερευνητικό

---

⁶⁵ Που φέρει, δηλαδή, μέσα της το άκρο, το ακραίο σημείο.

⁶⁶ Μία τέτοια διαφορά στην ποσότητα υποδηλώνει, παραδοσιακά, σαφή διαφορά στην ποιότητα.

⁶⁷ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.53.

⁶⁸ Η οπτική του πιστού μπορεί, δηλαδή, να καταστεί μη-μεταφράσιμη. Το να πούμε ότι μπορεί να καταστεί μη-μεταφρασμένη φέρει τον συλλογισμό μας μακρύτερα από τον στόχο του.

⁶⁹ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 45.

⁷⁰ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 23, σσ. 35-36.

ερώτημα είναι δυνατόν να συνεχιστεί απρόβλεπτα μακράν⁷¹. Ωστόσο, κάθε τέτοια αλυσιδωτή πορεία διερεύνησης δεν καταλήγει ποτέ να είναι ατέρμονη καθώς κάτι τέτοιο θα έθετε (αναγκαία:) εγγενώς ανυπέρβλητα σολιμιστικά εμπόδια στη μετάδοση του νοήματος και άρα στην οποιαδήποτε γλωσσοφερή υπόσταση της πίστης⁷².

Στην προσπάθειά του να διαχωρίσει την θρησκευτική από τα υπόλοιπα είδη πίστης (και κυρίως από αυτό που παραδοσιακά έρχεται στο νου κάποιου που ακούει τον όρο 'πεποίθηση'), ο Wittgenstein παραθέτει μία σειρά από σχετικές παρατηρήσεις που από μόνες τους είναι ικανές να στοιχειοθετήσουν μία υποστασιακή ανομοιογένεια στο συνεχές των δυνατών πεποιθήσεων. Η ακλόνητη πεποίθηση στην θεϊκή τελική κρίση παρουσιάζεται σαν μία μορφή εικόνας, σαν ένα κατευθυντικό κριτήριο επιλογών δηλαδή που παρέχεται στον πιστό και όχι σαν μία κατά βάθος τετριμμένης φύσης (όσο εξωτικό κι αν μοιάζει το ενδεχόμενο εμπειρικής της σύγκρισης με προτάσεις που περιγράφουν συγκρίσιμες φυσικές καταστάσεις [και μόνο μία επιφανειακή εξέταση των κριτηρίων τέτοιων συγκρίσεων εύκολα πείθει ότι στερείται τικτού νοήματος]) γεγονοτική φράση⁷³. Ο τρόπος που μεταχειρίζεται αυτήν την πεποίθηση ο πιστός, επαναλαμβάνει ο Wittgenstein⁷⁴, δείχνει ότι δεν δύναται να συναμοσθεί με άλλου είδους [δηλαδή: μη θρησκευτικού] πεποιθήσεις. Ακριβώς αυτή η εξω-οριακότητά της τείνει να καθηλώνεται σε ακραίες θέσεις σε κάθε καθ' οιονδήποτε τρόπο κατασκευάσιμο φάσμα της ισχύος πεποίθησης όπως αυτή της στερεότερης των πεποιθήσεων⁷⁵. Το ότι ο πιστός ευλόγως θα χαρακτήριζε και ο ίδιος έτσι την πεποίθησή του αυτή, παρ'ότι γνωρίζει τη διάκριση μεταξύ καλά-θεμελιωμένων και μη προτάσεων, οφείλεται μάλλον στην εγγενή (και εξ ίσου διαβλητική της λελογισμένης σκέψης) υπερθετικότητα που προσκολλάται παρασιτοειδώς αλλά όχι αστόχως (καθώς συχνότατα μαρτυρά απλώς αμηχανία μπροστά στο ακατηγοριοποίητο) σε κάθε τι θρησκευτικό (ειδικότερα όταν αυτό είναι και ημέτερο). Ούτως ώστε να διαλευκανθεί αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την θρησκευτική πεποίθηση, ο Wittgenstein προχωρά σε μία πρωτόλεια αντιπαραβολή των διαφόρων ειδών πεποιθήσεων και των ενδεικτικών ερεισμάτων που αυτές απαιτούν. Φυσικά, βασικός σκοπός του είναι να εκτοπίσει τις διαφορές εύκολα παρεισφρύουσες σε κάθε σχετική συζήτηση παρανοήσεις περί κατηγοριοποιησιμότητας που εμποδίζουν μία ενδελεχή κατανόηση του συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο λειτουργεί μία θρησκευτική πεποίθηση στην ζωή του πιστού. Αξίζει να σημειωθεί ότι

⁷¹ <<'The difference might not show up at all in any explanation of the meaning'>> και <<'Asking him is not enough.. He will probably say he has proof.'>>, Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 53.

⁷² Άλλωστε, αντιπαραδείγμα πάνω στην ακραία αυτή εκδοχή αποτελεί ή ίδια η διάλεξη του Wittgenstein. Βλ. και Ray Monk, ό.π., σ. 127.

⁷³ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

⁷⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

⁷⁵ <<'This in one sense must be called the firmest of all beliefs'>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

κάθε τέτοια ανάλυση του Wittgenstein συνιστά και την εμπράγματη εφαρμογή μίας κοπερνίκειας μεταστροφής στην αντίληψη του φιλοσοφείν καθώς καταδεικνύει πρακτικά μία απόπειρα απομάγευσης από την επιρροή της γλώσσας. Συγκεκριμένα, γνωρίζοντας ότι η σαγήνη της γλώσσας⁷⁶ εδώ έγκειται στο ότι θέτοντας το πρόβλημα προς επίλυση ως μία μορφή σύγκρισης μεταξύ της πεποίθησης του πιστού και αυτής του μη πιστού, επιτρέπουμε την αυτο-εδραίωση μίας ουσιοπαγούς συστροφής όλων των ερωτημάτων που θέτουμε γύρω από τον μη-αμφισβητήσιμο πυρήνα της απαίτησης διατήρησης μίας ελάχιστης (αλλά συνήθως δυσμετακίνητα και σημειοβαρώς ογκώδους) συνοχής μεταξύ των διαφόρων ειδών πεποιθήσεων, επιχειρεί να εκριζώσει κάθε ένα κομβικό σημείο⁷⁷ που αρνείται την οποιασδήποτε μορφής παρέκκλιση από τον (αν και ενδεχομένως: υπόρρητα) ασφυκτικά κανονικοποιημένο ή [και εδώ συναντάται η καινοφανής συνεισφορά του Wittgenstein:] κανονικοποιημένο ορισμό της πεποίθησης. Η εναλλακτική σε κάθε παρόμοιο κόλλημα οπτική των οικογενειακών ομοιοτήτων⁷⁸ αποτελεί και η ίδια προϊόν της πρακτικής και ανοικτής σε κάθε ενδεχομενικότητα εξέτασης και όχι αντιθεσιοφυές αποκύημα θεωριοφοβικών εμμονών⁷⁹.

Το άμεσο ερώτημα που προκύπτει κατά την απόπειρα προσδιορισμού της καταστασιακής ιδιαιτερότητας της θρησκευτικής πίστης ως ενός είδους πεποίθησης είναι το κατά πόσον μπορεί να συσταθεί ένα κριτήριο σύγκρισης μεταξύ διαφορετικών πεποιθήσεων⁸⁰. Γίνεται άμεσα σαφές ότι ο Wittgenstein (ενώ έχει ήδη δώσει την απάντηση περί εξω-οριακότητας της θρησκευτικής πίστης και άρα ως δυσυγκρίσιμου [κατ' ελάχιστον] είδους πεποίθησης) επιχειρεί να χαρτογραφήσει εκ των έσω μία συλλογιστική πορεία απεμπλοκής από το σύμπλεγμα των γλωσσικών παρανοήσεων που καθηλώνουν την οπτική επί του ζητήματος σε ένα αφελώς ουσιοστραφές στάδιο⁸¹. Η πρώτη απάντηση (στενά συναρτημένη με κάθε παραδοσιοτραφή αντίληψη περί λειτουργίας του νου και αντανάκλασης των εννοιών σε συγκεκριμένες [και άρα αλληλομεταφράσιμες ως προς τον συρφετό των ιδιοτήτων τους] πράξεις ή καταστάσεις εντός του) που εξετάζεται είναι το να θεωρηθούν οι πεποιθήσεις ως παρόμοιες των νοητικών καταστάσεων⁸².

Αμέσως, βέβαια, γίνεται αντιληπτό ότι μία τέτοια αντιπαραβολή μορφών και συνεπαγόμενων χαρακτηριστικών καταδεικνύει ότι υφίστανται αγεφύρωτες διαφορές μεταξύ πεποιθήσεων και νοητικών καταστάσεων, καθώς οι πεποιθήσεις δεν μπορούν να συνοψισθούν σε

⁷⁶ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 109, σσ. 74-75. Βλ. και: P.M.S. Hacker, ό.π., σσ.12-13. Βλ. και W. Donald Hudson, ό.π., σσ. 59-60.

⁷⁷ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 66, σ. 58.

⁷⁸ Θεόφιλος Βέικος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 143.

⁷⁹ Ray Monk, ό.π., σ. 93.

⁸⁰ <<How should we compare beliefs with each other? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

⁸¹ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 308-309, σ. 136.

⁸² <<You might say : 'We compare the states of mind.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

ένα συγκεκριμένο και χρονικά⁸³ ή ποιοτικά επακριβώς προσδιορισμένο νοητικό γεγονός όπως, για παράδειγμα ένα αίσθημα πόνου. Η ισχύς τους (και το σύνολο των παρεπόμενων συνεπειών στις συνδεδεμένες με αυτές αποφάσεις) δεν μπορεί να συγκριθεί με την οξύτητα ενός πόνου⁸⁴.

Η θρησκευτική πίστη γενικά, ή, ακριβέστερα, ο θρησκευτικός τρόπος του να βλέπει κανείς τα πράγματα, φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αποτελεί ένα είδος υπερτιθέμενης σε οποιαδήποτε εκδήλωση της ζωής νοηματοδεικτικής έποψης και όχι το απείκασμα μίας ερωτηματογενούς ακολουθίας προκαθορισμένων θετικών ή αρνητικών απαντήσεων. Το παράδειγμα που δίνει ο Wittgenstein επιστρέφοντας στο κεντρικότατο αυτό σημείο της ανάλυσής του είναι αυτό μεταξύ δύο ατόμων που βλέπουν τη ζωή με πλήρως διαφορετικές οπτικές και όχι με αλληλοενάντιες απαντήσεις σε ένα κοινώς τιθέμενο ερώτημα⁸⁵. Ο ένας εκ των δύο κινείται με μία ορισμένη φορά σε ένα νοηματικό και εξηγητικό πεδίο στο οποίο ο δεύτερος δεν έχει καμία πρόσβαση. Η θεμελιώδης παρανόηση που συνήθως συμβαίνει κατά την διαπραγμάτευση της πίστης είναι το να θεωρηθεί ότι και οι δύο κινούνται μεν στο ίδιο πεδίο αλλά με αντίθετη φορά⁸⁶.

Η ολική αυτή ετερότητα που προσδιορίζεται μεταξύ των μορφών ζωής του πιστού και του μη πιστού⁸⁷ προσφέρει ένα από τα βασικότερα σημεία αναγνώρισης του θρησκευοστραφούς βίου και συναρτάται άμεσα με το άλλο χαρακτηριστικό που εντοπίζει ο Wittgenstein ως ένα από τα ενδεικτικότερα και άκρως αποσχιστικά από το σύνολο των υπολοίπων μορφών ζωής, αυτό της παντελούς απομάκρυνσης από κάθε είδους αποδεικτικότητα, δηλαδή από οποιαδήποτε μορφή επιβεβαιώσιμης ή διαψεύσιμης εμπειρικά σύνδεσης με κάποιας μορφής αλυσίδα ενδο-εμπειρικά νομογόνων (ή γενικότερα: κανονικοποιησίμων) αιτίων. Όπου μπορεί να γίνει αρκτικός λόγος για αποδεικτικά στοιχεία ή πειστήρια, δηλαδή για χρήση επαγωγικών συλλογισμών περί δεδομένων ή γεγονότων εντός του κόσμου και της άμεσης εμπειρίας δεν μπορεί να γίνει λόγος για θρησκευτική πίστη, απλούστατα επειδή το να αρχθεί από και εν τέλει να καταλήξει κάποιος σε μία ορισμένη διαπιστωτική ή συμπερασματική πρόταση δεν θα αφορούσε κατά κανέναν τρόπο οτιδήποτε πέρα από μία περιορισμένη και ενδελεχή εξέταση των φυσικών γεγονότων⁸⁸. Η αντίκρουση μίας

---

⁸³ <<A belief isn't like a momentary state of mind. "At 5 o'clock he had very bad toothache.">> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

⁸⁴ <<The strength of a belief is not comparable with the intensity of a pain>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.54.

⁸⁵ <<Suppose you had two people...call believing the opposite>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ.54-55.

⁸⁶ <<I can't contradict that person>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 55.

⁸⁷ <<I think differently, in a different way. I say different things to myself. I have different pictures.>> και <<There are, for instance, these entirely different ways of thinking first of all-which needn't be expressed by one person saying one thing, another person another thing.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.55.

⁸⁸ <<The point is that if there were evidence, this would in fact destroy the whole business.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 56.

θρησκευτικής πεποίθησης αποκαλύπτεται έτσι ως κατ'ουσίαν αδύνατη εκτός του πλαισίου που ορίζει η θρησκευτική γλωσσική περιοχή. Αυτό που συνήθως εκλαμβάνεται ως αντίθετη (εξω-θρησκευτική) άποψη σε σχέση με αυτήν που διατηρεί ένας πιστός επί ενός θρησκευτικού ζητήματος είναι στην πραγματικότητα κατάπαυση ολόκληρου του θρησκευτικού γλωσσικού παιχνιδιού, καθώς μαρτυρά μία εντελώς ασύμβατη χρήση της λειτουργίας τόσο της έννοιας της 'πεποίθησης' όσο και αυτής της 'δυνατότητας'⁸⁹.

6. β. 2. Η θρησκευτική πίστη ως πεδίο μη τελεσίδικα επιλύσιμης διαφωνίας

Μία ακόμα βασική πτυχή του θέματος που επισημαίνει ο Wittgenstein είναι αυτή της ιδιαίτερης φύσης των θρησκευτικών και των ενδο-θρησκευτικών (δηλαδή μεταξύ πιστών) διαφωνιών⁹⁰. Ακριβώς επειδή η θρησκευτική πεποίθηση αφ' ενός δεν βασίζεται σε συλλογιστικές εκπτώξεις επί αυτού που συνήθως (δηλαδή εντός ενός τετριμμενοποιήσιμα εμπειριόφρακτου πλαισίου κατηγοριοποίησης του συνόλου των πιθανότερων καθημερινών αποφάνσεων) ορίζεται ως αποδεικτικό υλικό ή αποδεικτικά στοιχεία⁹¹ και αφ' ετέρου έλκει την ονοματική της καταγωγή από μία διεγνωσμένα μη αναγωγίσιμη στην ολότητα των κοινών χαρακτηριστικών μεταξύ όλων των χρήσεων της λέξης 'πεποίθηση' αλλά μάλλον σε μία πολυσυνδεσμιακή μεν, μερικώς και πολυτρόπως συνδέσιμη με μερικούς μόνο από τους γλωσσονεφοδόμους πυρήνες χρήσης της συγκεκριμένης λέξης δε, οι διάφορες θρησκευτικές διαφωνίες, αδυνατώντας να ακολουθήσουν το (πλέον αποδεδειγμένα άφαστο για αυτές) παράδειγμα των τυπικών γεγονοτικών διαφωνιών καταλήγουν στην ανάφυση ιδιαίτερων (και ασυσχέτιστων με ο,τιδήποτε εκτός της αρκτικής υπερκοσμικότητάς τους) αποτελεσμάτων: τετριμμενοποιούν το (σε κάθε άλλη περίπτωση συνεχοπρεπές⁹²) φάσμα των αποκρίσεων που συνήθως (αλλά όχι πάντα) δέχονται σε μονολιθικές καταφάσεις ή αδιάλλακτες αρνήσεις⁹³ οι οποίες, φυσικά, αποκαλύπτουν μία εγγενή γλωσσική

⁸⁹ <<Those who said : "Well, possibly it may happen and possibly not" would be on an entirely different plane>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 56.

⁹⁰ <<These controversies look quite different from any normal controversies. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 56.

⁹¹ <<Anything that I normally call evidence wouldn't in the slightest influence me.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.56.

⁹² Καλό είναι να αποφεύγεται η ισοπεδωτικότητα της έννοιας του συνεχούς καθώς στις πλείστες περιπτώσεις αναμένεται μία πληθώρα διακριτών, και συχνά ακανόνιστα τέτοιων, απαντήσεων (που δεν μοιάζουν δηλαδή με έναν μετακινούμενο δείκτη πίεσης αλλά με ένα σύνολο παρόμοιων αντικειμένων).

⁹³ <<That is partly why you don't get in religious controversies, the form of controversy where one person is sure of the thing and the other says : 'Well, possibly.'>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics*,

αμηχανία μέτρησης του αστάθμητου και κατοχύρωσης του μη κατοχυρώσιμου. Η έλλειψη αμφιταλαντευόμενων [ή επεκτάσιμα διαλογοφιών] απαντήσεων κατά την εκτύλιξη των θρησκευτικών (και θρησκευιστραφών γενικότερα) διαφωνιών μόνο εκ πρώτης (και παραπλανητικής) όψεως αποκαλύπτει μία υπερβεβαιωτική κατάφαση ή άρνηση (λαμβάνοντας έτσι τις ακραίες μόνο τιμές ενός σχηματικού φάσματος πιθανολογικής ισχύος αποκρίσεων), καθώς στην πραγματικότητα οφείλεται στην αναφερθείσα (παραπλανητικά υπερχειλιστική) υπερθετικότητα των εμπλεκομένων σε θρησκευτικής θεματολογίας διάλογο κατά την προσπάθειά τους να δώσουν περιγράψιμη μορφή σε κάτι εξ ορισμού εξω-οριακό και άρα να εντάξουν το μη-μετρήσιμο σε ένα φάσμα μέτρησης. Αυτό, ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι ο πιστός δεν μπορεί να είναι πραγματικά βέβαιος όσον αφορά την πίστη του αλλά μάλλον ότι η βεβαιότητά του αυτή μόνο καταχρηστική ομοιότητα παρουσιάζει με την βεβαιότητα που θα επιδείκνυε σχετικά με το τί κρατάει στο χέρι του ή με το ότι έχει δύο χέρια⁹⁴. Καθ'ότι λοιπόν ο διάλογος λαμβάνει μία ιδιοπρεπή μορφή όταν αφορά σε θρησκευτικές διαφωνίες, οι λόγοι που παρουσιάζονται κατά την αντιπαραβολή των διαφορετικών απόψεων και οι συλλογιστικές βάσεις που παρέχονται ως θεμελιωτικές πηγές των αντικρουόμενων επιχειρηματοβολών απέχουν κατά πολύ από το σύνολο των διαμειβόμενων λόγων και αιτιώσεων που οικοδομούν έναν μη-θρησκευτικό διάλογο⁹⁵. Επόμενο είναι η επιλυσιμότητα των θρησκευτικών διαφωνιών να απισχνάται συνήθως έως του σημείου της πλήρους ομοφωνίας ή της διαπίστωσης μίας πλήρως αγεφύρωτης διάστασης απόψεων⁹⁶.

6. β. 3. Το πρόβλημα της ακριβούς τοποθέτησης του θρησκευτικού λόγου στο γλωσσικό σύμπαν

Είναι σαφές ότι η ειδική χαρακτηριστική δομή της θρησκευτικής γλώσσας διέπεται από τουλάχιστον δύο αναπόδραστα παρεξηγησιογόνα και άρρηκτα αλληλοσυνδεόμενα συστατικά στοιχεία: την αναγκαιότητα εκφοράς της θρησκευτικής γλώσσας σε λέξεις της κοινώς χρησιμοποιούμενης γλώσσας και την αναγκαιότητα ύπαρξης διαπλασιμότητας των θρησκευτικών συλλογισμών σε μορφές αναγωγίσιμα συγγενεύουσες με αυτές που ανευρίσκονται σε κάθε, έστω και αβαθή, εξέταση των καθημερινών (και ακόμα χαρακτηριστικότερα: των επιστημοτραπών)

---

psychology and religious belief, ό.π., σ. 56.

⁹⁴ Ludwig Wittgenstein, *On Certainty*, edited by G.E.M. Anscombe and G.H. Von Wright, translated by Denis Paul and G.E.M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford 1969, πρτ. 133, σ. 19. Βλ. και: A.C. Grayling, *Wittgenstein: a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2001, σ. 116.

⁹⁵ <<*Reasons look entirely different from normal reasons.*>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 56.

⁹⁶ <<*They are, in a way, quite inconclusive.*>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 56.

διαδικασιών γεγονοτικής καταγραφής και παραγωγής συμπερασμάτων. Το πρώτο στοιχείο είναι απαραίτητος θεμέλιος λίθος σε κάθε σύσταση μιας οποιασδήποτε και οσοδήποτε απομακρυσμένης από την ([φυσικά] υστεροβούλως αθωοπρεπώς αναγγέλσιμη ως κατά μοναδικό [ή έστω κατά αδρομερώς μοναδικό] τρόπο αποκόψιμη από το υπόλοιπο σώμα της εν χρήσει γλώσσας) κεντρική και νοηματοδοτική (κατά ομόκεντρους κύκλους προς την όλο και πιο εξειδικευσεοστραφή περιφέρεια) συσσωμάτωση των βασικότερων γλωσσικών συνόλων που χρησιμοποιούνται στον καθημερινό λόγο (και άρα διατηρούν πάντοτε ένα ασυνήθιστα στερεό δικαίωμα αρνησικυρίας όσον αφορά την ορθότητα της μετάγγισης του νοήματος που φέρουν σε ξένα περιβάλλοντα) περιοχής ιδιαίτερης γλωσσικής χρήσης και επομένως εκτύλιξης ξεχωριστών φαινομένων του ανθρώπινου βίου. Η προαναφερθείσα αποδόμηση της έκτασης της ομοιότητας που μπορεί να προσδοθεί στις χρήσεις όρων όπως 'πεποίθηση' ή 'βεβαιότητα' μεταξύ αφ' ενός του θρησκευτικού περιβάλλοντος και αφ' ετέρου αυτού του μη-θρησκευτικού μέρους της καθημερινής γλώσσας είναι ένα παράδειγμα εφαρμογής της στοχευμένα αποτμητικής ματιάς τους Wittgenstein επί της παραγνώρισης της θρησκευτικότητας ως ενός τρόπου σκέψης αφ' ενός απροβλημάτιστα κατηγοριοποιήσιμου βάσει αμβλυωπικών κριτηρίων διαμέρισης του φιλοσοφικού επιστητού ως προς την χρήση ή μη ομάδων κοινών λέξεων και αφ' ετέρου ως ανίκανου να θέσει προσκόμματα (εμπειρικά, γλωσσικά ή άλλα) σε οποιαδήποτε λελογισμένη κριτική συνόλου ιδιότυπων οπτικών υπόρρητα διαπιστώσιμων ως ανυπεράσπιστα αθεμελίωτοι και βουλησιοφυώς στερεώσιμοι (στο κενό) δυσμορφικοί καθρεπτισμοί φυσιολογικών (δηλαδή αθαύμαστων [δηλαδή αναμενόμενα τετριμμένων] και αρμοζόντως ενθαδικής εμπειριοφάνειας) προτάσεων⁹⁷.

Το δεύτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη δομή της θρησκευτικής γλώσσας και συνιστά μόνιμη πηγή παραγνωρίσεων περί της ουσιαστικής της διαφοράς από τον καθ' οιονδήποτε τρόπο ορίσιμο όχι ως απλουστευτικά αντίθετο αλλά τουλάχιστον ως ικανοποιητικά απομακρυσμένο (κατά κάθε μετριοπαθώς υπερίληπτική συνδεσμοδεικτική χαρτογράφηση της γλώσσας) πόλο (που συνήθως αφήνεται [στην κατάκτηση από κάποιας μορφής απισχνασμένης μέχρι δυσαναγνωρισιμότητας επιστημονικής και αμεταποίητα περιγραφικής [και άρα μικροπρεπώς προσκολλημένη σε κάποιο είδος ολομερούς φυσικαλισμού] γλώσσας) αφορά, όπως ειπώθηκε, στον ιδιαίτερο (όχι τόσο ως προς τη δομή όσο ως προς τα μορφοποιητικά του στοιχεία) τρόπο πραγματοποίησης μίας συλλογιστικής αλυσίδας εντός ενός αμιγώς θρησκευτικού πλαισίου. Χωρίς καμμία προσπάθεια αποφυγής τυχόν επαναθέσεων ήδη εκθεθεισών επιχειρηματικών γραμμών, δεδομένης ασφαλώς μίας νέας ή τουλάχιστον προοδευτικότερης ως προς την αναλυτική της ισχύ συν-προσκομιζόμενης οπτικής, ο Wittgenstein προσεγγίζει επανειλημμένα την αποκαλυπτική

---

⁹⁷ Βλ. <<Lewy : Surely, he would say it is extremely well-established.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 54.

αμετάκλητα (αλλά όχι απαραίτητα ανεπανάληπτα) σχισματικών ως προς την υπόλοιπη γλώσσα διαφοροποιητικών χρήσεων ορισμένων βαρυκεντρικών εκφράσεων του θρησκευτικού λόγου⁹⁸. Η επιμονή των πιστών στο ότι ούτε εκείνοι αποφεύγουν την έννοια του αποδεικτικού στοιχείου απισύρει την αναγνώριση του ότι ακόμα και στο πλαίσιο της θρησκευτικής γλώσσας είναι δυνατόν να γίνει λόγος για εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία⁹⁹. Το εύκολα προβλέψιμο άκρο αυτής της προόδου προς την εμπειριοκρατοφάνεια είναι η επισήμανση του ρόλου ακόμη και ιστορικών αποδεικτικών στοιχείων στην (γεγονοτική) θεμελίωση ορισμένων βασικότατων όψεων πολλών θρησκειών, όπως για παράδειγμα ο χριστιανισμός¹⁰⁰. Ακόμα και εδώ όμως, παρατηρείται η ίδια ασυμμετρία ως προς τη χρήση της έννοιας του ιστορικού αποδεικτικού στοιχείου εντός και εκτός του θρησκευτικού πλαισίου, γιατί ενώ υπό συνήθεις συνθήκες η ιστορικά διαπιστώσιμη βεβαιότητα μιας πρότασης¹⁰¹ θα έπαιζε έναν εν δυνάμει κεντρικό ρόλο ως προς το φάσμα αλλά και την έκταση των συνεπειών της, εδώ διαπιστώνεται ότι, ακριβώς λόγω της βαθυμερούς ετερότητας που διακρίνει την θρησκευτικότητα δεν διατηρεί την θεμελιακότητά της καθώς δεν αποτελεί μέσο πειθούς ή ώθησης κάποιου προς την αποδοχή μίας θρησκείας. Εφόσον το τελευταίο ενδεχόμενο συναρτάται άμεσα με μία εκ βάθρων αλλαγή ολόκληρου του βίου ενός ανθρώπου, θα απαιτούνταν όχι απλώς κάτι ισχυρότερο (καθώς πέραν της απόλυτης βεβαιότητας που εδώ παρέχεται έστω και προσχηματικά) αλλά κάτι τελείως διαφορετικό, δηλαδή κάτι μη τετριμμένα γεγονοτικό ως προς τη φύση και άρα την νοηματοφέρειά του¹⁰². Όντας δεδομένο, πλέον, ότι ο τρόπος που μία θρησκεία βασίζεται σε ορισμένα ιστορικά γεγονότα που οφείλουν να είναι αληθή διαφέρει ασυγχρόιστα από αυτόν στον οποίο βασίζεται μία οποιαδήποτε ιστοριογραφική άποψη¹⁰³, είναι εύκολο να δειχθεί ότι και οι ίδιες οι σχετικές λέξεις ή προτάσεις υπόκεινται σε μία τροποποιημένη χρήση και άρα συναρτώνται με μία καινοφανή νοηματοδότηση¹⁰⁴.

---

⁹⁸ <<In religious discourse we use such expressions as : " I believe that so and so will happen," and use them differently to the way in which we use them in science">>, Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

⁹⁹ <<Although, there is a great temptation to think we do. Because we do talk of evidence, and do talk of evidence by experience>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.57.

¹⁰⁰ <<It has been said that Christianity rests on an historic basis>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

¹⁰¹ Όπως η ακόλουθη: 'ο Χριστός ήταν ένα υπαρκτό πρόσωπο που έζησε πριν περίπου δύο χιλιάδες χρόνια'.

¹⁰² <<It has been said a thousand times by intelligent people that indubitability is not enough in this case. Even if there is as much evidence as for Napoleon. Because the indubitability wouldn't be enough to make me change my whole life>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

¹⁰³ <<It doesn't rest on a historic basis in the sense that the ordinary belief in historic facts could serve as a foundation>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

¹⁰⁴ <<Here we have a belief in historic facts different from a belief in ordinary historic facts. Even, they are not treated as historical, empirical, propositions.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

6. β. 4. Η αρυμοτόμητη αλλά όχι αδιαγράφητη δομή του θρησκευτικού λόγου

Έχει γίνει πλέον φανερό ότι η χρήση ετεροφυώς καθορισμένων (όπως 'αποδεικτικό υλικό' ή 'ιστορικό γεγονός') αλλά αρκούντως μεταποιησεοδοτικά επαναχρωματίσιμων λέξεων ή προτάσεων παρέχει τη δυνατότητα στην θρησκευτική γλώσσα να αποδεσμεύσει συλλογιστικές πρακτικές και πορισματοφανείς γλωσσικές εκπτώξεις από την συνήθη χρήση τους, επαναπροσδιορίζοντας, ταυτόχρονα, τόσο τη θέση που μπορούν να λάβουν στον γενικότερο θρησκευτικό λόγο όσο και την έκταση ή το ακριβές είδος της διαφοράς που μπορεί να ανιχνευθεί μεταξύ αυτών και των αντίστοιχών τους σε κάποιο ξένο περιβάλλον¹⁰⁵. Συχνά, βέβαια, η πρακτική των πιστών είναι η απλούστατη δυνατή αλλά ταυτόχρονα και αρκετά ενδεικτική της θρησκευτικής γλωσσικής δομολογίας: αποκλείουν εξ αρχής την υποστασιακά απαραίτητη δυνατότητα αμφισβήτησης επί των ιστορικών προτάσεων που κατοχυρώνουν ως αναγκαίες¹⁰⁶. Ακόμα, όμως, και η ίδια η αυτοεκτυλισσόμενη πορεία ενός θρησκευτικού συλλογισμού καθιστά αναμφίβολο το γεγονός ότι ο χειρισμός της έννοιας του εμπειρικού θεμελίου πραγματώνει μία τελείως καινοφανή αντίληψη περί σύνδεσης γεγονότος και δογματόμορφου κατασκευάσματος καθώς ο θρησκευτικός λόγος καταρρίπτει κάθε αξίωση περί προβλεψιμότητας της θέσης που οφείλει να λάβει η ιδιότητα της πιθανολόγησης του περιεχομένου μίας εμπειρικής πρότασης σε κάθε ομαλοειδή διαγραμματίση των λογικών αρμών επί των οποίων θα αναμενόταν (σε κάθε άλλη περίπτωση) να κινηθεί κάθε το φάσμα της επιτρεπτής συναρμογής (και όχι απαραίτητα απλής παραγωγής) νέων προτάσεων με αρκετά βεβαιοφερείς παλαιότερες¹⁰⁷. Μέσα σε ένα αμιγώς θρησκευτικό πλαίσιο η συλλογιστική πρόοδος από την μία πρόταση στην άλλη εμφανώς δεν ακολουθεί την μονοβαρή σειριακότητα (δηλαδή, είτε παραγωγή είτε επαγωγή) ή κάποιο παρόμοιο είδος εύτακτα τυποποιήσιμης συλλογιστικής συνδεσμολογίας που ανευρίσκεται στα περισσότερα είδη συλλογισμών. Με άλλα λόγια, η θρησκευτική σκέψη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από το ίδιο είδος λογικότητας που διακρίνει μία λιγότερο αποκεντρωμένη¹⁰⁸ περιοχή του γλωσσικού τοπίου¹⁰⁹, καθώς αυτή η

¹⁰⁵ Συντελείται, δηλαδή, εδώ η απομάγευση της γλώσσας. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ.-μτφρ. σχόλια Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, πρτ. 109, σσ. 74-75.

¹⁰⁶ <<Those people who had faith didn't apply the doubt, which would ordinarily apply to historical propositions.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

¹⁰⁷ <<I would say, they are certainly not reasonable, that's obvious>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹⁰⁸ Σύμφωνα πάντα με κάθε τετριμμένα απλή κατάταξη των ευλόγως ορίσιμων γλωσσικών παιχνιδιών βάσει του ζεύγους της συχνότητας χρήσης και της ομοιογένειας με τις γειτονικές περιοχές.

¹⁰⁹ <<I would say, they are certainly not reasonable, that's obvious>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

λογικότητα απαιτεί την συνύπαρξη ενός συνόλου στοιχείων όπως η δυνατότητα επιχειρηματολογικής κατάρριψης ή η ακριβής ιχνηλασιμότητα της διαπιστωσιμότητας των επιμέρους προτάσεων (στις οποίες αφορά). Εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία να επισημανθεί η κριτική που ασκεί ο Wittgenstein σε όσους, αδυνατώντας να αποδεσμεύσουν την αξία ή μη του θρησκευτικού λόγου από την δυνατότητα της αναγωγισιμότητάς του σε κάποιο είδος ενισχυμένης θετικιστικοπαθούς και λογικοστραφούς αντίληψης περί του κόσμου, επιχειρούν να αποδείξουν τον περιορισμό της θρησκευτικής επιλογής εντός πλαισίων παραδοσιακά λογικής ιχνηλασιμότητας¹¹⁰. Στην περίπτωση του χριστιανισμού, η σαφής αποκήρυξη κάθε είδους λογικότητας ή εμπειρικής εξηγησιμότητας αποτελεί υποστασιακό στοιχείο του ίδιου του κυρίως σώματος του δόγματος¹¹¹. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι αυτή η εσωδογματικώς τιθέμενη απόσταση από την λογικότητα (την απτή όψη του λόγου δηλαδή) δεν αποτελεί κοινό γνώρισμα όλων των θρησκειών (πχ στο [παρ'ότι επίσης ανήκον στις εξ αποκαλύψεως θρησκείες] Ισλάμ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην απαίτηση λογικής συνοχής¹¹²). Παρ' όλ' αυτά, είναι προφανές ότι η διάσταση μεταξύ απροϋπόθετης λογικότητας και κάθε είδους θρησκευτικών θεμελίων διατηρεί συχνότατα μία απαρέγκλιτα ευδιάκριτη απόσταση ακριβώς λόγω της άμεσα παρατηρούμενης εμπειριοσυνδεσμικής απόπτωσης που επιφέρει η εισδοχή ενός όρου στο πεδίο δράσης του θρησκευτικού λόγου (π.χ. 'πιστεύω' ή 'ζωή').

Ο τρόπος αντιμετώπισης του είδους της παραπλανητικής ομοιότητας (η οποία συνεχώς φαίνεται να ανακύπτει) μεταξύ θρησκευτικών και μη συλλογισμών που προκρίνεται από τον Wittgenstein είναι όχι η ολοκληρωτική αποκόλληση από τέτοιες επιφανειακές συγκρίσεις αλλά η ακόμα διεξοδικότερη εξέτασή τους¹¹³ ούτως ώστε να καταδειχθούν οι εκ πρώτης όψεως δυσδιάκριτες εσωτερικές αντιφάσεις κάθε τέτοιας μεθόδου απλουστευτικής αντιπαραβολής κατά την οποία επιλέγεται (συνήθως κατ' ελπίδα τυχαία αλλά στην πραγματικότητα αυθαίρετα) ένας κεντρικός πυρήνας σύγκρισης ο οποίος κατευθύνει όχι μόνο τη ροή των παραδειγμάτων που θα επιλεγούν αλλά και την αξιακή τους κατάταξη ως προς τον βαθμό καταλυσιμότητας της καθιερώσιμης ομοιότητας ή διαφοράς. Αυτό σημαίνει, βέβαια, ότι επιλέγονται απλουστευμένες προτάσεις του τύπου 'πιστεύω στην μετά θάνατον ζωή' και θα αφηθεί η δυνατότητα αποσύνθεσης

¹¹⁰ <<What seems to me ludicrous about O'Hara is his making it appear to be reasonable.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹¹¹ <<Anyone who reads the Epistle will find it said: not only that is not reasonable, but it is folly. Not only is it not reasonable, but it doesn't pretend to be.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹¹² Rosalind Ward Gwynne, *Logic, rhetoric, and legal reasoning in the Qur'an: God's arguments*, Routledge, New York 2014 και John Walbridge, *God and logic in Islam: the caliphate of reason*, Cambridge University Press, New York 2011, σσ.12-13. Σύγκρινε και την περίπτωση του ίδιου του χριστιανισμού (τουλάχιστον, εάν ιδωθεί ως αναπόλητο δόγμα): Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, απόδοση στη νέα ελληνική Π. Βασιλειάδης, Ι. Γαλάνης, Γ. Γαλίτης, Ι. Καραβιδόπουλος, Αθήνα 1989, Προς Ρωμαίους 1,18-23, σ. 299.

¹¹³ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 309, σ. 136.

περιπλοκοτέρων τύπων όπως 'η επιλογή της συγχώρεσης οφείλει να περάσει μέσα από την αυτο-ταπείνωση' 'η 'πιστεύω γιατί είναι παράλογο' στην (πάντα εύχρηστα θεωρούμενη ως προφανώς πραγματοποιήσιμη χωρίς ριζικές αλλαγές¹¹⁴) συνέπεια της δόμησης του όλου συστήματος κατά τον δειχθέντα (και εξίσου προφανώς θεωρηθέντα ως μοναδικό) τρόπο των απλών παραδειγματικών θεμελίων.

6. β. 5. Αυσδιαλογικότητα μεταξύ πιστών και μη πιστών ή μεταξύ πίστης και μη-πίστης

Η ουσιώδης διαφορά μεταξύ του θρησκευτικού και του μη θρησκευτικού λόγου (και άρα μεταξύ του πιστού και του μη πιστού) καθιστά την αντιπαραβολή μεταξύ των θέσεων τους ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα καθώς πριν από κάθε τι άλλο οφείλει να ξεπερασθεί το παρεξηγησιογόνο χάσμα που αδιάγνωστα συνήθως προκύπτει ανάμεσα στην έκκεντρη γλωσσική χρήση που κάνει ο πιστός και στην ευλογοφανή σταθερότητα και προβλεψιμότητα που διακατέχει την γλώσσα του μη πιστού. Η πίστη μπορεί να χαθεί, να ανακτηθεί, να μειωθεί κλπ. Αλλά αυτή η ιδαδικασία δεν θα μοιάζει με την κατάρριψη ενός επιχειρήματος ή ενός επιχειρηματολογικού ιστού. Αυτή η τελευταία διαφορά μεταξύ θρησκευτικής και μη θρησκευτικής γλώσσας (και άρα μορφής ζωής¹¹⁵) είναι αρκετή για να θεσπίσει μία ανυπέρβλητη αντίθεση μεταξύ τους της οποίας η διαλογορρηκτική επίδραση πολύ δύσκολα μπορεί να αντιμετωπισθεί.

Φαίνεται, επομένως, πως η θρησκευτική πίστη μπορεί να βληθεί πραγματικά μόνο εκ των έσω¹¹⁶. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν βάλλεται ή δεν μπορεί να βληθεί εν γένει. Πρέπει όμως να δοθεί προσοχή στο ότι μέσω της αντίθεσης σε ένα γλωσσικό παιχνίδι (όπως αυτής μεταξύ του μη πιστού και του πιστού), το αντικρουόμενο μεταμορφώνεται. Επομένως αυτό που αντικρούεται εν τέλει δεν είναι παρά μία μετάλλαξη του τελευταίου. Η αυτονομία και (άρα) η μη ολική συγκρισιμότητα είναι υποστασιακά απαιτούμενα των γλωσσικών παιχνιδιών και της μη αξιωματοδομητικής περιγραφικότητας που η χρησιμοποίησή τους ευαγγελίζεται όσον αφορά τον τρόπο που βλέπουμε την γλώσσα¹¹⁷.

¹¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 201, σσ.111-112.

¹¹⁵ Πρβλ. με Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., σ. 119.

¹¹⁶ W. Donald Hudson, ό.π., σ. 191. Βλ. και: A.C. Grayling, *Wittgenstein: a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2001, σ. 117.

¹¹⁷ Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 24, σσ.36-37.

6. β. 6. Η δομική ιδιομορφία του θρησκευτικού λόγου ως οριακότητα

Ούτως ώστε να καταστήσει το βάρος του διακυβεύματος του ερωτήματος περί υποστασιακής διαφορετικότητας του θρησκευτικού λόγου σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα της γλώσσας σαφές, ο Wittgenstein επισημαίνει την περίπτωση επαφής με έναν άγνωστο πολιτισμό του οποίου το γλωσσικό τοπίο θα καλούνταν κάποιος να χαρτογραφήσει. Η θέση της θρησκευτικής γλώσσας θα αναδεικνυόταν άμεσα σε ένα εκτιμήσιμο μέρος της γλώσσας του οποίου η ιδιαίτερη (και μη μεταφράσιμη σε κάτι λογικοστραφώς χαρακτηρίσιμο¹¹⁸) εσωτερική συνδεσμολογία¹¹⁹, πέρα από τις ευθείες θεματολογικές αναφορές του¹²⁰ (καθώς αποτελεί ιδιαίτερο, σοβαρότατο και καθόλου αυτονόητο ερώτημα το κατά πόσο μπορεί να υπάρξει λόγος χαρακτηρίσιμος μονοδρομικά ως θρησκευτικός ο οποίος όμως να στερείται αναφοράς σε οποιοδήποτε έσω ή έξω επέκεινα), αποκαλύπτεται άμεσα ως δείκτης θρησκευτικής γλώσσας. Φυσικά, μία τέτοια θεωρητική εκτομή, αναμενόμενα¹²¹, σπανίως θα είναι εύτακτη¹²². Το να υποβάλλεται η θρησκευτική γλώσσα στα ίδια κριτήρια λογικότητας με αυτά της επιστημονικής ή γεγονοτικά διαπιστωτικής διαδικασίας υφαρπάζει τον αναγκαία αποσχισματικό της περιορισμό εντός του προτασεοσυνδεσμιακού ιδιοσυστήματός της¹²³ και επομένως επιτρέπει την αυτόματα καταρριπτική κάθε φερεγγυότητας ως προς την αποδεξιμότητα των προτάσεών της αναγωγή της σε ένα είδος δύσμορφης και εν τέλει φυσιογραφικής γλώσσας ή αλλιώς την ανάδειξή της σε σύνολο απλών δεισιδαιμονιών¹²⁴. Η αντιπρόταση του Wittgenstein είναι ο χειρισμός και η ενδοσκοπική εξέταση της θρησκευτικής γλώσσας ως ένα κατά τον πυρήνα του αυτόνομο σύστημα, οι δομικοί κανόνες του οποίου οφείλουν να καταγραφούν χωρίς να γίνεται συνεχώς μία (σχεδόν πάντα παραγνωριστικά εκλαμβανόμενη ως καθολικά) απονομιμοποιητική αναφορά σε εξ ορισμού ετερούσια γλωσσικά παιχνίδια. Αν μη τι

¹¹⁸ <<You may say they reason wrongly>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹¹⁹ <<entirely different connections would make them into religious beliefs>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹²⁰ <<These statements would not just differ in respect to what they are about.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹²¹ Σύγκρινε με Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 71-72, σσ. 60-61.

¹²² <<and there can easily be imagined transitions where we wouldn't know for our lives whether to call them religious beliefs or scientific beliefs>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 58.

¹²³ <<Whether a thing is a blunder or not, it is a blunder in a particular system. Just as something is a blunder in a particular game and not in another. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

¹²⁴ <<I would definitely call O'Hara unreasonable. I would say, if this is religious belief, then it's all superstition>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

άλλο, η καλόπιστη παρατήρηση ότι η αιτιοθετική και πορισματογραφική αλυσίδα που συνήθως τοποθετείται ως αντικείμενο στοχοθετούμενης ανάλυσης ταυτόχρονα από θρησκευτικές και μη οπτικές διαφοροποιείται κατά θρησκευιοβαρώς σταθερά προβλέψιμο τρόπο μάλλον αρκεί ώστε να πείσει περί της ανάγκης αναθεώρησης (προφανώς κατά το υψηλότερο) της αξίας των διαπιστευτηρίων μίας μερικής τουλάχιστον αυτονομησιμότητας της θρησκευτικής γλώσσας.

6. β. 7. Η έννοια του θεού ως παράδειγμα απτής (εξω-)οριακότητας του θρησκευτικού λόγου

Αρχικά, πρέπει να παρατηρηθεί ότι εδώ ο χαρακτηρισμός της εξω-οριακότητας δικαιολογείται σε περίπτωση που τα κριτήρια προτασεομεταβατικής συνοχής που υιοθετούνται είναι αρκούντως αυστηρά ώστε ο θρησκευτικός λόγος να θεωρηθεί διάρρηξη τους και αυτός της οριακότητας εάν τα κριτήρια αυτά είναι αρκούντως ελαστικά ώστε σχεδόν τίποτα να μην θεωρείται ολοκληρωτικά εξαίρεση στον θεσπισμένο κανόνα.

Η υποβαθριακή ανεικονικότητα της έννοιας του θεού¹²⁵ όπως αυτή διδάσκεται σε ένα σύγχρονο μονοθεϊστικό πλαίσιο (που, ωστόσο, δεν είναι προφανώς σε καμμία περίπτωση σύμφυτο εξ ορισμού με την θρησκευτικότητα ως τέτοια) διαστέλλει την αναγκαιότητα παροχής ιδιαίτερης διερεύνησης στο φαινόμενο της θρησκευτικής πίστης έως του σημείου της συμπερίληψης σε αυτό μίας ανοιχτά προβληματικής (από κάθε στενά λογικώς ετεροαναγωγιστική άποψη) και παραδοξοφανούς εννοιολόγησης, αυτονόητος πυρήνας της οποίας δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο πέρα από την συγκεκριμένη και εκ του σύνεγγυς ιχνηλατήσιμη (δηλαδή κατά την ευρέως θεωρήσιμη [δηλαδή όχι θεολογομανώς λεπτολόγο] διάδρασή της με τις υπόλοιπες θρησκευτικές έννοιες) αντίληψη περί του θείου. Όπως ακριβώς και με την περίπτωση εννοιών όπως 'αποδεικτικό στοιχείο' ή 'πίστη', έτσι και εδώ, παρατηρείται ότι η έννοια του θεού διακρίνεται από μία εντελώς ιδιόμορφη συμπεριφορά τόσο όσον αφορά τα αμιγή της χαρακτηριστικά (συστήνεται κυρίως με αντιπαραδείγματα και προσεγγίζεται ανετότερα μάλλον με αρνητικούς προσδιορισμούς) όσο και όσον αφορά το πλήθος και το είδος των επιτρεπομένων (συμπερασματικών ή άλλων) συνδέσεων της με λοιπές έννοιες ή προτάσεις. Έτσι, ακόμα και το ερώτημα περί ύπαρξης ή μη του θεού, δηλαδή περί απόφασης καταστασιακής προσχώρησης στο θρησκευτικό γλωσσικό παιχνίδι ή όχι,

---

¹²⁵ <<I wasn't shown [that which the picture pictured].>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

συναρτάται με μεθόδους απάντησης¹²⁶ ή αξιολόγησης¹²⁷ αυτής της απάντησης ολομερώς ξένες ως προς αυτές που φυσιολογικά θα αναμένονταν σε οποιαδήποτε παρόμοια περίπτωση εκτός θρησκευτικού πλαισίου καθιστώντας την αναγνώριση της μη τετριμμένα εννοιολογικής (δηλαδή που αρχίζει και τελειώνει στην διακρίβωση μίας απλής [αν και βαθιάς] ετερότητας ως προς τα αντικείμενα των εννοιών και επ' ουδενί δεν αγγίζει τους τρόπους συναγωγής των αντιστοίχων προτάσεων) οριακότητας της θρησκευτικής γλώσσας μάλλον αναγκαία. Επιπλέον, ακόμα και μία απόπειρα εικονοποίησης πράξεων του θεού (και γενικότερα αμιγώς θρησκευτικών συμβάντων όπως θα μπορούσε να ήταν μία παράσταση της μετά θάνατον ζωής), όπως επισημαίνει ο Wittgenstein με το παράδειγμα της εικονογράφησης της δημιουργίας του ανθρώπου από τον θεό από τον Μιχαήλ Άγγελο¹²⁸, ενέχει ήδη από την σύστασή της την αδυνατότητα αντιμετώπισής της ως μία ακριβής και περιγραφική παράσταση ενός συμβάντος ως τέτοιου¹²⁹. Εδώ, επομένως, ο μοναδικός τρόπος χρήσης μιας εικόνας θρησκευτικού περιεχομένου απαιτεί την αναγνώριση της ως αποεμπειρικοποιημένη παράσταση, ακολουθώντας (και δανειζόμενη από αυτόν) τον τρόπο χρήσης της ετερόθετης (δηλαδή, της τιθέμενης μέσω ετεροτήτων, από ετερότητες, ή, ισοδύναμα, ως ετερότητα) εικόνας του θεού.

Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η έννοια του θεού επανεμφανίζεται, τουλάχιστον ως μη απλοποιήσιμη (βάσει αναγωγισιμότητας) ιδιομορφία, και στην εξίσου θεμελιώδη έννοια της πίστης, της οποίας η χρήση εντός του θρησκευτικού λόγου αποκλείει την υπαγωγή της τόσο στα άκρα του φάσματος της πιθανολογίσιμης πεποίθησης (είτε στην αθεμελίωτη είτε στην υπερβεβαιωμένη πεποίθηση [ή αλλιώς: σε αυτό που συνήθως ορίζεται ως γνώση]) όσο και σε οποιαδήποτε ενδιάμεση (και άρα ετεροέλεξιμη) θέση¹³⁰. Και στην περίπτωση της έννοιας του θεού, όπως και σχεδόν σε όλες τις άλλες θρησκευτικές έννοιες, η απόκριση του πιστού ενδέχεται να είναι μία (όχι σπάνια αναγκαιοφανής για τον ίδιο) εμφατική διαπίστωση ότι βασίζει την πίστη του στον θεό σε αποδεικτικό υλικό το οποίο ασφαλώς είναι μη-προσπελάσιμο εξω-θρησκευτικά ή (εάν επιχειρηθεί μία [επ' ουδενί πρωτόγνωρη] βίαη εκπλάτυνση του γλωσσικού παιχνιδιού της δικαιολόγησης [στην επικράτεια της μη-εμπειριοτραπούς θεμελιωτικότητας της θρησκευτικής σκέψης] και άρα της

---

¹²⁶ <<If the question arises as to the existence of a god or God, it plays an entirely different role to that of the existence of any person or object I ever heard of.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

¹²⁷ <<Normally if I did not believe in the existence of something no one would think there was anything wrong in this.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

¹²⁸ <<Take 'God created man'. Pictures of Michelangelo showing the creation of the world.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 63.

¹²⁹ <<If we ever saw this,....call the man in the queer blanket 'God', and so on.] και [He wouldn't have said that God or Adam looked as they look in this picture.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 63.

¹³⁰ <<Also, there is this extraordinary use...as we generally use the word 'know'..>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 60.

συγκρισεοδομητικής βάσης μεταξύ κατά τ' άλλα δυσσύμικτων γλωσσικών περιοχών) δυσάρθρωτο λογικά και γεγονотικά¹³¹. Ο Wittgenstein αποπειράται, στοχεύοντας στην σαφή κατάδειξη των εγγενών και ασυγκάλυπτων προβλημάτων που ανακύπτουν κατά μία ενδεχόμενη προσπάθεια συμπερίληψης των θρησκευτικών προτάσεων στο σύνολο των κοινώς επαληθεύσιμων ή διαψεύσιμων γεγονότων και άρα στο θεμελιωτικό υλικό μιας συνηθισμένης πεποίθησης, φέρνοντας παραδείγματα εξέτασης συγκεκριμένων προτάσεων στην οποία η απόδοση της τιμής της αλήθειας θα απαιτούσε εξαιρετικά αυστηρά κριτήρια διαπιστωσιμότητας καθώς θα συγκρούονταν με μία σειρά άλλων παραδεδωμένων προτάσεων¹³². Η μη-μεταπτώσιμη σε κάποιο είδος ευδιάπιστωσης (κατά τα συνήθη πρότυπα χρήσης του όρου) δήλωσης και (επομένως) εγγενής οριακότητα των προτάσεων του θρησκευτικού λόγου εμφανίζεται με τον διαυγέστερο τρόπο εδώ καθώς η πλήρης παραδοξοφάνεια των καταφάσεων του αποκλείει κάθε τετριμμένο λόγο περί αξιολόγησης του παρεχόμενου αποδεικτικού υλικού ή γενικότερα περί (της συνήθους) αποδειξιμότητάς τους¹³³.

Ο πλήρης αποκλεισμός των παραδοσιακά χρησιμοποιούμενων κριτηρίων αξιολόγησης της βεβαιότητας ή της αξιοπιστίας μιας θρησκευτικής κατάφασης, δηλαδή η αναγνώριση της εξορισμένων απόψεων κλειστής συστημικότητας του θρησκευτικού λόγου, γίνεται αναντίρρητα φανερός όταν επιχειρείται ο χειρισμός ενός συλλογισμού ανήκοντος στην θρησκευτική γλώσσα σύμφωνα με κανόνες η χρήση των οποίων σε άλλα γλωσσικά περιβάλλοντα δεν θα προξενούσε κανενός είδους πρόβλημα. Έτσι, ο Wittgenstein, επισημαίνει ότι εάν κάποιος αρχίσει να πιστεύει στην Τελική Κρίση κατόπιν ενός ονείρου (δηλαδή έχοντας βιώσει ένα γεγονός εύκολα προσομοιάζον σε μία εμπειρία του τύπου της μεταστροφής του Παύλου στον δρόμο για τη Δαμασκό¹³⁴), αυτή του η στάση δεν θα κατανοηθεί ποτέ επαρκώς (δηλαδή δεν θα εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα μορφοποιήσιμα σε προτάσεις στην εκφορά των οποίων ο ίδιος ο πιστός θα κατέφασκε αναγκαία) εάν για τον λογικό της χειρισμό αποτελέσει μέτρο σύγκρισης η γένεση της πεποίθησης ενός ανθρώπου κατόπιν παρουσίασης μίας πειστικής μαρτυρίας ή ενός λίγο έως καθόλου διαψεύσιμου καταπειστικού στοιχείου, δηλαδή όπως θα άρμοζε σε ένα παρόμοιο

¹³¹ <<If I even vaguely remember...is unsatisfactory or insufficient>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 60. Εδώ οφείλει να γίνει μνεία στις υποστηρίξιμα χαρακτηριστέες ως προβληματικότεες (αν μη τι άλλο, τουλάχιστον καθότι υπερβολικά 'λογικές' και όχι 'παράλογες') αποδείξεις περί ύπαρξης του θεού. Βέβαια, η αποπομπή εκ μέρους του Wittgenstein του θρησκευτικού παιχνιδιού από την αλληλεξαρτητική γειτνίαση με το γλωσσικό παιχνίδι (π.χ.) της επιστήμης μπορεί να εκληφθεί (εκτός των [πολλών] άλλων) και ως προτροπή συγκεκριμένης περιωστικής συστολής του θρησκευτικού λόγου εντός της μοναδικής επικράτειας στην οποία δύναται να επιβιώσει τις (ιστορικά σταδιακά αναδύμενες) ιστοπεδωτικές επεκτάσεις της εξηγητικής δύναμης κάθε είδους θετικιστικοβαρούς αντίληψης περί του κόσμου.

¹³² <<Suppose I know someone...dead relatives>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 60.

¹³³ <<Would we say...then I wouldn't.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 60.

¹³⁴ Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, απόδοση στη νέα ελληνική Π. Βασιλειάδης, Ι. Γαλάνης, Γ. Γαλίτης, Ι. Καραβιδόπουλος, Αθήνα 1989, Πράξεις Αποστόλων, 9, 3-9, σ. 253.

αλλά μη-θρησκευτικό συμβάν¹³⁵. Ακολούθως, δεν θα θεωρούνταν σε καμμία περίπτωση επίρρωση της πεποίθησής του το γεγονός ότι το ίδιο όνειρο έπεισε και άλλους ανθρώπους, δηλαδή η παράθεση επιπλέον βεβαιωτικών μαρτυριών, κάτι που προφανώς αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του γλωσσικού παιχνιδιού της μαρτυρίας υπό συνθήκες συνθήκες¹³⁶.

6. β. 8. Ο θρησκευτικός λόγος ως μη αδιακρίτως συμπεριληπτικός κάθε υπερβατικότητας λόγος

Ο Wittgenstein καθιστά άμεσα σαφές το γεγονός ότι ο θρησκευτικός λόγος δεν αποτελεί κάποιο είδος αποκλειστικά αρνητικά ορίσμου πεδίου της γλώσσας όπου γεγονοτικά αμβλυδέσμιες προτάσεις βρίσκουν καταφύγιο ώστε να μετατραπούν σε ένα είδος υπερεμπειρικών καταφάσεων. Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ισχυρισμός κάποιου ότι είδε έναν άνθρωπο που θεωρούνταν νεκρός¹³⁷ γίνεται δεκτός ως έναυσμα καθαρά εμπειρικών ερευνών¹³⁸ (για να διαπιστωθεί ενδεχομένως κατά πόσον είναι όντως νεκρός ή κατά πόσον υφίστανται λόγοι ιδρυματοποίησης). Εάν ειδωθεί όμως αυτός ο ισχυρισμός ως μέρος του θρησκευτικού λόγου αποκτά τελείως διαφορετικές πορισματογονικές δυνατότητες¹³⁹. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι ο ισχυρισμός αποτελεί μία κενή νοηματικά πρόταση ή μία πρόταση αυθαίρετα ανταλλάξιμη με οποιαδήποτε άλλη θρησκευτικής φύσης πεποίθηση (κάτι σαν δείκτης θέσης εντός ενός γενικότερου γλωσσικού συστήματος), ή, ακόμη περισσότερο, ότι παίζει έναν ρόλο απρόσβλητης (ετεροπροτασιακά) και αναντίκρουστης απόφασης της οποίας η λογική συνεκτικότητα (δηλαδή η λογικοτραπής συνδεσιμότητά της με άλλες προτάσεις) είτε χωλαίνει σε τέτοιο βαθμό που κάθε απόπειρα συνδυασμού της με οποιοσδήποτε άλλες προτάσεις θα απέδιδε μόνο γλωσσικά παράδοξα είτε θεωρείται εξ αρχής πλήρως απροσδιόριστη καθιστώντας μια απόπειρα κατανόησής της περιττή. Ο εν προκειμένω ισχυρισμός μπορεί και οφείλει να διαυγαστεί, όμως κάτι τέτοιο δεν μπορεί παρά να γίνει είτε εξ ολοκλήρου εντός θρησκευτικού γλωσσικού πλαισίου, είτε λαμβάνοντας σοβαρά και καλόπιστα υπ' όψιν το αμιγώς θρησκευτικό του υπόβαθρο. Έτσι, γίνεται πλέον σαφής και η εμβληματικά οξυδερκής παρατήρηση του Wittgenstein περί μη εξαγωγής αμιγώς

¹³⁵ <<I mean, if a man said to me...I normally treat 'I believe so and so'.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹³⁶ <<It would be entirely beside the point...entirely beside the point.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹³⁷ Case where Lewy has visions of his dead friend., δθπ. σ. 62.

¹³⁸ <<And case where you try to locate him in a business-like way. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹³⁹ <<Cases where you don't try to locate him.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

και αδιάσταλα εμπειρικών (δηλαδή μη δυναμένων να διασταλούν [συνδεσμολογικά] εκτός του αυστηρά περικλειστού εμπειριοκρατικού πλαισίου νοηματοδότησής τους) συμπερασμάτων από θρησκευτικές προτάσεις¹⁴⁰.

6. β. 9. Η δυσπροσεγγισιμότητα του θρησκευτικού λόγου

Τα όρια μεταξύ μίας ανωγενούς γεγονοτικής παρέκκλισης από τη συνήθη εξηγησιμότητα η οποία δύναται να χαρακτηριστεί (συχνά υπό την επίφαση μίας εξ αρχής καταδικασμένης σε θυσία διστακτικότητας) ως θαύμα και ενός απλώς παρεξηγήσιμου φυσικού γεγονότος εξετάζονται από τον Wittgenstein ως μέρος της γενικότερης αλληλοδιαπλεκτικής συνύπαρξης της θρησκευτικής και της μη-θρησκευτικής έποψης του κόσμου. Αυτό που καταδείχθηκε προηγουμένως είναι η βασικότερη διαφορά μεταξύ απλών και εύκολα εντάξιμων σε ένα αμιγώς φυσιολογικό αιτιοδοτικό πλαίσιο συμβάντων (όπως οι θεομπαικτικές αγυρτείες των ανά τους αιώνες δακρυφόρων εικόνων ή αγαλμάτων κλπ) και εντελώς απροσάρμοστων σε κάθε σύνηθες εξηγητικό πλαίσιο αποκλίσεων όπως η πεποίθηση ότι κάποιος είδε έναν θεωρούμενο ως νεκρό άνθρωπο ζωντανό χωρίς, παράλληλα, κάτι τέτοιο να [έχει νόημα να ειπωθεί ότι] δύναται να διαλευκανθεί εξεταζόμενο εκ του σύνεγγυς. Όμως, ο Wittgenstein επιχειρεί να προσεγγίσει το ζήτημα και από μία επιπλέον οπτική καθώς υπογραμμίζεται η διαλυτική κάθε εξηγηματικής απεμπλοκής εισδοχή του θρησκευτικού λόγου στην συζήτηση σχετικά με την αλήθεια ή μη της προέλευσης ενός παράδοξου γεγονότος ή ενός θαύματος. Αυτή η εξωκοσμικότητα που παρουσιάζει ο θρησκευτικός τρόπος σκέψης ενδέχεται να πραγματωθεί με πολλούς τρόπους. Ακόμα και όταν ένα γεγονός είναι προσεγγίσιμο από πολλές διαπιστωτικές διαδρομές μία από τις οποίες ενδέχεται να καθιστά κάθε μη-τετριμμένη εξήγηση ανυπεράσπιστα μη-αληθή δεν αποκλείεται η επιμονή του πιστού ως προς την αλήθεια της βιωμένης και αυστηρά προσδιορισμένης εμπειρίας του¹⁴¹. Γίνεται καταφανές εδώ ότι ο θρησκευτικός λόγος, ιδωμένος ως θρησκευτικός, δεν συγκρούεται ισεπίεδα με αμιλλώμενες για την ερμηνευσιμότητα του ίδιου γεγονότος ανταγωνιστικές προς αυτόν οπτικές: τίθεται εξ ορισμού πέραν κάθε ετερογενούς αποδόμησης. Παρομοίως, όταν διαπιστώνεται η πλήρως φυσιολογική (αν όχι

¹⁴⁰ Αναφερόμενος στο όνειρο περί Τελικής Κρίσης: << I would not say : "If a man said he dreamt it would happen tomorrow," would he take his coat ?, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹⁴¹ <<Suppose there is a feast on Mid-Summer Common... 'I saw my dead cousin'. '>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 60. Βλ. Επίσης <<It might seem as though, if we asked such a question as : "Does Lewy really mean what so and so means when he says so and so is alive ?" -it might seem as though there were two sharply divided cases, one in which he would say he didn't mean it literally. I want to say this it [is] not so.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 63.

εγκληματική) προέλευση ενός θαύματος, ενδέχεται να πραγματοποιηθεί (ή καλύτερα: να διαπιστωθεί ότι ήδη υφίσταται) μία μετατόπιση του αιτιοδοτικού χώρου επί του οποίου διαγράφεται η πορεία πραγμάτωσης του συγκεκριμένου γεγονότος: ο θεός λειτούργησε μέσω του (εν τέλει άνωθεν εξαπατηθέντος) εξαπατήσαντα¹⁴². Είναι αυτονόητο ότι μόνο εκ πρώτης όψεως μπορεί να γίνει λόγος για μία λερναιακής φύσης πεισματικά αρνησίπαυση οπτική. Αντιθέτως, ο θρησκευτικός λόγος αποκαλύπτεται για ακόμα μία φορά ως λειτουργών σε τελείως απροσέγγιστο επίπεδο εν σχέσει με την συνήθη και πληροφανώς εμπειριοτραπή εξηγητική σύνθεση αιτιών και καταστάσεων. Οποιαδήποτε απόπειρα ιχνηλάτισης της ακριβούς πορείας ανάδυσης της θρησκευτικής διάστασης εντός ενός κοινού λογοδοχειακού πλαισίου θα πρέπει αναγκαστικά να λάβει υπ' όψιν της μία πληθώρα διαφορετικών περιστάσεων οι οποίες ισοδυναμούν με τον προσδιορισμό των διαφόρων παραμέτρων γειννίας με ένα εν δυνάμει θρησκευτικοφερές γεγονός, από την απλή εμφάνιση φυσιορρηκτικών ερμηνειών έως τον συνδυασμό σατυρογενώς ενθέσιμων προς συμπερίληψη λεπτομερειών σχετικά με τον αποκεκαλυμμένο ανεγκοσμίκευτο πυρήνα του προς καταχώρηση γεγονότος¹⁴³. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Wittgenstein παραθέτει ένα μεγάλο πλήθος περιπτώσεων και παραδειγμάτων κατά τα οποία συνεξετάζεται τόσο η θρησκευτική όσο και η μη-θρησκευτική σκοπιά θέασης των γεγονότων. Κύριος σκοπός του είναι προφανώς όχι μόνο η αντίκρουση των πολλαπλών αντεπιχειρημάτων που μπορούν να εγερθούν κατά της αυτονομησιμότητας του θρησκευτικού λόγου αλλά και η ξεκάθαρη κατάδειξη των όρων υπό τους οποίους αναδύεται και λειτουργεί η θρησκευτική οπτική. Τα σημεία επαφής¹⁴⁴ που ενδέχεται να αναδειχθούν μεταξύ της των διαφορετικών οπτικών συνιστούν τα συνήθη εφελθήρια για κάθε επίθεση που δύναται να πραγματοποιηθεί ενάντια στην επικράτηση του χαρακτηρισμού της θρησκευτικής γλώσσας ως γλωσσικής περιοχής μη δυνάμενης να αναχθεί σε άλλες (αξιούσες μεγαλύτερης δομικής υποβαθμιακότητας).

Κατά την επιμελή διερεύνηση των συνθηκών ανάκυψης των ιδιαζόντων στοιχείων του θρησκευτικού λόγου, ο Wittgenstein εξετάζει επισταμένα ακόμα και τους διάφορους τρόπους με τους οποίους δύνανται να παραπλανηθούν όσοι επιχειρούν να εντοπίσουν κάτι που μόνο ως ακριβές σημείο εκπήγασης της θρησκευτικής διάστασης της γλώσσας εντός ενός διαλογικού παιχνιδιού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Είναι περιττό εδώ να υπογραμμιστεί η σημασία της αποφυγής εκ μέρους του Wittgenstein των τόσο συχνών (εξ ορισμού σχεδόν) παραγνωριστικών

¹⁴² <<I have a statue which bleeds on such and such a day in the year. I have red ink, etc. "You are a cheat but nevertheless the Deity uses you. Red ink in a sense, but not red ink in a sense." >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 61.

¹⁴³ <<Cf. Flowers at a seance with a label...not ridiculous?>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 61.

¹⁴⁴ Βλ. π.χ.: <<Suppose there is a feast...If altogether absurd, then I wouldn't.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.60 και <<I have a statue...not red ink in a sense.">> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.61.

κάθε δυνατότητας επιλοκών ανακυπτουσών φυσικότατα κατά την εφαρμογή απλών κατά τα άλλα θεωριοπαγών κανόνων προσπαθειών καθυποβίβασης μίας σχεδόν παντεπίπεδα σύνθετης [δηλαδή που παρουσιάζει συνθετότητες σε κάθε (οσοδήποτε οξυσκοπικό) επίπεδο ανάλυσης] γλωσσικής πραγματικότητας όπως η διαπλοκή θρησκευτικού και περιβάλλοντος λόγου¹⁴⁵. Ούτως ή άλλως, κάτι τέτοιο αποτελεί όχι απλώς δεδηλωμένη κατάκτηση του Wittgenstein¹⁴⁶, αλλά και εν προκειμένω επαναδικαιολογήσιμη φιλοσοφική αντίληψη, καθώς το βασικότατο κληροδότημα κάθε θεωρίας είναι φυσικά η κατίσχυση της κατηγοριοποιησιμότητας και της απλοποιησιμότητας απέναντι στην ανοιχτότητα της δυνατότητας του μη-προβλέψιμου. Όταν προκύπτει η θρησκευτική παραφωνική κατάφαση μέσα σε ένα διαλογικό παιχνίδι, το πρώτο φιλοσοφικό ατόπημα που εντοπίζει (κατά μία ενδεχομένως συγκεκαλυμμένη κριτική του στις διαφωνίες των μαθητών του) ο Wittgenstein είναι η άμεση καταφυγή σε μία (κατά τα άλλα καθόλου αθέμιτα εντοπίσιμη) διαφορά στις ίδιες τις δομικές σημασίες των λέξεων χωρίς, όμως, κάτι τέτοιο να ακολουθείται από την εξέταση της πιθανότητας ύπαρξης μίας ανατρεπτικά εκτεταμένης μετατόπισης του προτασεοσυνδεσμολογικού τους χαρακτήρα¹⁴⁷. Η ουσιώδης διαφοροποίηση του θρησκευτικού λόγου (και άρα της μορφής της θρησκευόμενης ζωής) από την υπόλοιπη γλώσσα εντοπίζεται κατά αναμενόμενο τρόπο¹⁴⁸ όχι αποκλειστικά αλλά σίγουρα καθαρότερα, στην ίδια την χρήση της λέξης ή πρότασης από τον πιστό, δηλαδή του συγκεκριμένου τρόπου ανάπτυξης συνδέσεων με άλλες προτάσεις και της γενικότερης γλωσσικής αντιμετώπισής της ως εφαιτηρίου παραγωγής νέων προτάσεων ή σημασιών αλλά και ερμηνείας πράξεων. Εν τέλει, δηλαδή, η διαφορά στην σημασιολόγηση ορισμένων λέξεων μπορεί να προκύψει αναδρομικά (σε περίπτωση που φανεί ότι δεν επιτρέπεται καμμία απόκλιση από πρωτίστως λεξιστραφείς θεωρήσεις περί γλώσσας [δηλαδή θεωρήσεις που απαιτούν οποιαδήποτε μεταβολή στο γλωσσικό τοπίο να αντανακλάται με κάποιο τρόπο στο επίπεδο της μεμονωμένων λέξεων) όχι ως ένα είδος απόδοσης διαφορετικών τιμών σε μία δεδομένη γλωσσική μεταβλητή αλλά ως διάσταση μεταξύ των τρόπων χρήσης της¹⁴⁹.

---

¹⁴⁵ Για παράδειγμα, κατά την εξέταση των περιπτώσεων θέασης ενός νεκρού ανθρώπου συνεξετάζονται διάφορα ενδεχόμενα εξήγησης ενός τέτοιου συμβάντος. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 60, 62.

¹⁴⁶ Βλ. Θεόφιλος Βέικος, ό.π., και σ. 181.

¹⁴⁷ <<In general... 'He means something different'.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62. Βλ. και Ray Monk, Wittgenstein, σσ. 101-102.

¹⁴⁸ Θεόφιλος Βέικος, ό.π., σσ. 158-159.

¹⁴⁹ <<What is the criterion... he is in terror, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

6. β. 10. Η αναγνωρισιμότητα της θρησκευτικής γλώσσας ως αμετάπλαστος, μη-ετεροαναγωγίσιμος λόγος

Ένα από τα βασικότερα (και καίρια συνηγορούντα υπέρ της αυτονομητικής του προδιάθεσης έναντι της υπόλοιπης γλώσσας) χαρακτηριστικά του θρησκευτικού λόγου είναι και η παρατηρούμενη άμεση απονέκρωσή του όταν επιχειρείται μία μετατόπισή του εκτός θρησκευτικών ορίων, δηλαδή μία απόπειρα μετάπλασής του σε κάποιο είδος ευεξήγητου και επιστημονικοπρεπέστερου λόγου. Καμμία δυνατότητα (αποθρησκευιοποιητικής [ή αλλιώς: ουσιολυτικής]) αναγωγής της θρησκευτικής γλώσσας δεν μπορεί να επιτευχθεί αφού είναι πλέον σαφές ότι αφ' ενός τόσο λιθοδομικά όσο και προτασεοσυνδεδεσμολογικά ο θρησκευτικός λόγος βρίθει από ανεπανάληπτες ιδιοσυστημικότητες (μοναδικής φύσης ιδιαιτερότητες, δηλαδή, που εκπηγάζουν από αυτόν και περιορίζονται σε αυτόν χωρίς όμως να αποκλείουν την ανάδυση ορισμένης δομής) και αφ' ετέρου ακόμα και όταν επιχειρείται μία ευθεία υποστασιακή κατάλυση των ίδιων των αντικειμένων που συναπαρτίζουν την επισκόπησή του, όπως στο παράδειγμα του ψευδοθαυματοποιού¹⁵⁰, η θρησκευτική οπτική επαναπροσδιορίζει (επαναποκεντροποιώντας την δράση του θείου¹⁵¹) το πεδίο των ορισμάτων της¹⁵², καθιστώντας, έτσι, κάθε απόπειρα ενδοκοσμικής επαναγκύστρωσής της το λιγότερο ατελέσφορη.

Κατόπιν της συνειδητοποίησης της μη χρήσης των συνήθων όρων συλλογιστικής παραγωγής, το επόμενο βήμα κατά κάθε απόπειρα αποκρυπτογράφησης ενός εκ πρώτης όψεως καινοφανούς γλωσσικού περιβάλλοντος είναι η ιχνηλάτηση των συγκεκριμένων συλλογισμών που ακολουθήθηκαν και η εξακρίβωση της γενικότερης λογοδομικής τους θέσης (της δυνατότητας σύνδεσής τους, δηλαδή, με νέους συλλογισμούς ή προτάσεις)¹⁵³. Ο Wittgenstein, ανατέμνοντας το κομβικό (καθ' ότι αρκετά δύσληπτο ώστε να αποκλείει τις περισσότερες δυνατότητες τετριμμένης εμπειρικοποίησής του) παράδειγμα της θέασης ενός νεκρού ανθρώπου εν ζωή, πραγματοποιεί ένα βήμα συγκεκριμένης υπεράσπισης της προηγηθείσας επιχειρηματολογίας του σχετικά με την αυτονομησιμότητα του θρησκευτικού λόγου καθώς εξετάζει τα κριτήρια καταγραφής μίας τόσο

¹⁵⁰ <<I have a statue which bleeds ... red ink, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 61.

¹⁵¹ <<"You are a cheat but nevertheless the Deity uses you. " >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 61.

¹⁵² <<"Red ink in a sense, but not red ink in a sense." >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 61.

¹⁵³ Όπως π.χ. κατά το παράδειγμα της εξωφρενικά λάθους πρόσθεσης όπου συνειδητοποιεί κανείς ότι ενδεχομένως υπάρχει κάποιος πολυπλοκότερος του γνωστού κανόνας που ακολουθείται εδώ και για κάποιον λόγο (ίσως εξ αιτίας του εντοπισμού της συγγενέστερης σημασιακά λέξης εκ των υπαρχόντων) αποκαλείται και αυτός 'πρόσθεση': <<If you suddenly wrote numbers down...wider which he does it, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

εξωφρενικής πρότασης όπως η 'Θα ξαναδείς τον νεκρό σου φίλο.' ως ξεκάθαρα εμπειρική ή μη¹⁵⁴. Η περίπτωση ο πιστός που θα προσφέρει την αποδοχή του στην παραπάνω πρόταση να το κάνει απολογητικά, δηλαδή θεωρώντας ότι διαπράττει κάποιου είδους γνωσιακό, λογικό ή άλλο απόπημα¹⁵⁵ ουσιαστικά παραδειγματοποιεί την γενικεύσιμη παρεξηγησιμότητα που παρουσιάζει η φύση του θρησκευτικού λόγου και για τους ίδιους τους πιστούς. Ο Wittgenstein επισημαίνει ότι ο πιστός που θα εκφέρει την συγκεκριμένη πρόταση κατηγορηματικά (δηλαδή χωρίς ίχνος συστολής) είναι εξυπνότερος¹⁵⁶ (από αυτόν που θα θεωρήσει ότι οφείλει κάποιου είδους δικαιολόγηση την οποία δεν μπορεί να παράσχει) υπονοώντας ότι αναγνωρίζει την λανθασμένη τοποθέτηση μίας θρησκευτικής πρότασης σε ένα εμπειριοστραφές και αποδεικτικοβαρές γλωσσικό παιχνίδι. Το ότι ακόμα και οι ίδιοι οι πιστοί δεν κατέχουν τα πρωτεία της ορθής φιλοσοφικής κατανόησης του θρησκευτικού λόγου αλλά δύνανται να μετέχουν σε παρόμοια λανθασμένες εκτιμήσεις με αυτές των μη πιστών καταρρίπτει το εδώ άρρητο αλλά υφέρπον επιχείρημα κατά της βιτγκενσταϊνιανής οπτικής περί αυτονομησιμότητας του θρησκευτικού λόγου ότι οι ίδιοι οι πιστοί φαίνεται πως αποδίδουν πλήρως εμπειρικοποιήσιμο χαρακτήρα στις προτάσεις τους. Φυσικά η ισοπεδωτική απλουστευσιμότητα ενός τέτοιου ισχυρισμού ενδεχομένως να απορριπτόταν μόνο και μόνο λόγω της παραγνώρισης ύπαρξης ενός ολόκληρου φάσματος ερμηνειών από κάθε ομάδα αρκετά ποικιλόμορφη ώστε να απαιτεί πολυπαραγοντική διαμέριση (όπως αυτή των απανταχού πιστών).

Η θρησκευτική γλώσσα δεν είναι κάποιο είδος άναρχου και τυχαιοφυούς συγκερασμού προτάσεων, μοναδικό κριτήριο κατασκευής των οποίων είναι μία εμμονή προς αποφυγή της συνήθους και εμπειροτραπούς λογικής. Όπως αντιθέτως, αποτελεί ένα είδος εξωφωφανούς (καθώς δείχνει να προκαταλαμβάνει μία έξωθεν, δηλαδή, ατετριμμενοποίητα ανεκκοσμίκευτη έποψη) επινοημάτισης¹⁵⁷ του κόσμου. Στον θρησκευτικό λόγο, επομένως, οι λέξεις υπόκεινται σε ένα είδος εξαρθρωματικής μετατόπισης: επανασυστήνεται ο τρόπος χρήσης τους. Αυτός ο χαρακτηρισμός της θρησκευτικής γλώσσας ως ένας κατά κάποιον τρόπο επαναχρωματισμός¹⁵⁸ της απλής εμπειρικής γλώσσας (καθ' ότι διαθέτουν μεγάλο μέρος κοινού λεξιλογίου) και ως κρούση κατά των ορίων του κόσμου εκ των έσω διατηρείται, με λίγο έως πολύ αλλαγμένες μορφές, καθ' όλη την μακρά ενασχόληση του Wittgenstein με το θρησκευτικό σκέπτεσθαι.

¹⁵⁴ <<How am I to find...Not a bit.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹⁵⁵ <<He might have been apologetic.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 62.

¹⁵⁶ <<(The man who stated it categorically was more intelligent than the man who was apologetic about it).>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 62-63.

¹⁵⁷ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.41, σ. 128.

¹⁵⁸ Ένα παράδειγμα μιας μορφής του τι νοείται εδώ ως επαναχρωματισμός ή θρησκευτικόμορφη επινοημάτιση εν αντιθέσει με μία πεζή γεγονοτική περιγραφή είναι το εξής: ως θεωρηθεί η πρόταση "Ο γυιός μου είναι 6 χρονών και αποτελείται από 30 περίπου κιλά κρέας." Η εν λόγω φράση ίσως χαρακτηριζόταν ως 'σχεδόν εκτός θέματος' ή 'αλλοπρόσαλλη' όχι όμως ως ψευδής. Ένα (όχι άμεσα θρησκευτικογενές) είδος επινοημάτισης θα καθιστούσε την παραπάνω πρόταση παρόμοια με ψεύδος.

Όσον αφορά, όμως, τις προβληματικές εστίες αυτής της επινοημάτισης, είναι άξιο επισήμανσης το ότι το σύνολο των εννοιών που μπορούν να αποτελέσουν διαταραξεογόνους κόμβους στη σημασιολογική καταληψιμότητα της γλώσσας δεν είναι ούτε αυθαίρετο, ούτε εντελώς απρόβλεπτο. Αποτελείται από πολλά είδη εννοιών καθένα από τα οποία πληροί διαφορετικά κριτήρια συμπερίληψης σε αυτό (μεταφυσικές έννοιες, ηθικοβαρείς έννοιες, κοσμοσκοπικές έννοιες κλπ).

6. β. 11. Η αδυναμία αποφασμάτωσης¹⁵⁹ του περιβάλλοντος ανάδυσης και διαύγασης των θρησκευτικών προτάσεων

Η σύνδεση μεταξύ μη-αναγωγιμότητας και καινοφάνειας της εσωτερικής δόμησης του θρησκευτικού λόγου συντελείται μέσω της περίφραξής του από τις αποδομητικές επιθέσεις του καθιερωμένου ως προεξάρχοντος της ομοιογενούς λογικοκρατίας αναλυτικού πνεύματος. Η διαφορά ως προς την νοηματοδότηση μίας θρησκευτικής πρότασης όχι μόνο (ούτε: τουλάχιστον) μεταξύ ενός πιστού και ενός μη-πιστού, αλλά και μεταξύ κάποιου που συνειδητοποιεί την ουσιώδη διαφορετικότητα των θρησκευτικών προτάσεων από κάθε είδους εμπειριογενή προτασιακή δυσπλασία που επιδιώκει να ενδυθεί μία ψευδεπίγραφη (καθ' ότι υποκλαπείσα) υπερβατικότητα (ή υψιφάνεια) και κάποιου που επιμένει σε έναν τέτοιου τύπου χαμαιτραπή αναγωγισμό αποτελεί το κεντρικό διακύβευμα της βιτγκενσταϊνιανής ανατόμησης του θρησκευτικού λόγου. Αυτό ακριβώς το διακύβευμα, δηλαδή ο περιορισμός της αναγωγιστικής δύναμης ενός εμπειριοστραφούς και τα πάντα πληρούντος λόγου (ως αυστηρής και λιτά αρθρώσιμης λογικότητας) σε σημείο που να επιτρέπει την δυνατότητα αυτοφυόμορφων εκφάνσεων της γλώσσας (και τις καθρεπτικές τους μορφές ζωής) όπως η θρησκευτική, εντοπίζεται ως ένα κομβικό σημείο απόσχισης ετερόδοξων και αλληλοαποκλειόμενων αντιλήψεων περί γλώσσας¹⁶⁰. Με άλλα λόγια, η διαδικασία θέσπισης κριτηρίων περί της ακριβούς νοηματοδότησης (δηλαδή της εγγραψιμότητάς τους σε συγκεκριμένες δομές και της απόδοσής τους ορισμένων [ή έστω προσδιορίσιμων] σχεσιακών εξαρτήσεων με την υπόλοιπη γλώσσα) των θρησκευτικών αποφάνσεων, το κατά πόσο και το που επαφίεται¹⁶¹,

¹⁵⁹ Ή αλλιώς: αντίστροφη πρισματώση (δηλαδή μετατροπή ενός φάσματος σε μοναδικής συχνότητας ακτίνα μέσω της κατάλληλης πρισματικής διάθλασης). Επ' ουδενί όμως όχι: επαναπρισματώση, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν ισοδύναμο με την πλήρη ακύρωση της βιτγκενσταϊνικής συμβολής στην κατάρριψη της τόσο ανθεκτικής τάσης της γενίκευσης στην φιλοσοφία. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, ο.π., σσ.58-61.

¹⁶⁰ <<It might seem as though....where such questions arise.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 63-64.

¹⁶¹ <<There will be cases where we will differ,..."I wouldn't discourage it.">> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 63-64.

επομένως, η επαλήθευση μίας θρησκευτικής πρότασης προδικάζει την δυνατότητα αναγνώρισης της όχι μόνο εγγενούς αλλά και ουσιώδους αποτμησιμότητας της θρησκευτικής γλώσσας. Επομένως, η απαίτηση να παρασχεθούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις ή μέθοδοι επιλυσιμότητας του προβλήματος που θέτει μία θρησκευτική πρόταση, δηλαδή της (ιδωμένης ως κατά μοναδικό τρόπο πληρωτέας) ανάγκης σκιαγράφησης του δεσμού της με ένα φάσμα πειραματομορφοειδώς περιγραφτέων καταστάσεων επαληθευσιμότητας ή διαψευσιμότητάς της, οδηγεί αυτομάτως στην πραγμάτευση των γενικότερων (άρρητων) προϋποτιθέμενων δυνατοτήτων συνέχισης μίας τέτοιας αντιμετώπισης κάθε ψευδοφανώς τετριμμένα πεποιθησιακού λόγου όπως ο θρησκευτικός.

6. β. 12. Οι δύο ιδέες περί θανάτου

Οι συγκεκριμένοι τρόποι με τους οποίους παρατηρείται η καθημερινή σύμφυση του θρησκευτικού λόγου με το γλωσσικό του περιβάλλον, κατά την αναδρομική φιλοσοφική τους εξέταση, τείνουν να παρουσιάσουν, κυρίως λόγω της ουσιοκρατικότητας¹⁶² που κατατρύχει τις περισσότερες μορφές επιστοχαστικής εννοιολόγησης (δηλαδή προσχάραξης εννοιών η δράση των οποίων αποτέμνεται από το περιβάλλον τους μέσω της φιλοσοφικής ματιάς επί ενός μελετώμενου προβλήματος), μία όψη που διαγιγνώσκεται ως η έκφραση μίας περίπλοκης αλλά εν τέλει απλούστατα διαφορετικής¹⁶³ χρήσης κοινών¹⁶⁴ όρων όπως ο θάνατος. Το να πραγματοποιηθεί μία φιλοσοφικά άρτια απόσχιση μεταξύ δύο εμφανώς αντικρουόμενων ιδεών όπως αυτές της κάποιας μορφής επιβίωσης του θανάτου και του πλήρους εκμηδενισμού κατόπιν αυτού χωρίς να εκριζωθεί η προκατειλημμένη εποπτεία του ζητήματος, δηλαδή χωρίς να δοθεί μία λύση η οποία δίχως την απαιτούμενη προηγηθείσα στοχαστική επεξεργασία του θέματος κινδυνεύει να μην κατανοηθεί (ή ακόμα χειρότερα: να παρανοηθεί), απαιτεί αναγκαία μία μικροσκοπική ενασχόληση με τα συνεχώς παραφυόμενα προβλήματα που σχεδόν αυτόματα προκύπτουν όταν επιχειρεί κανείς να εντοπίσει σημεία διαφορογόνου επαφής σε δύο ασύμβατες κοσμοαντιλήψεις, όπως αυτές του πιστού και του (έστω χάριν διαλόγου) μη-πιστού.

Ο Wittgenstein επιστρέφει στην έννοια του θανάτου στην Τρίτη Διάλεξη¹⁶⁵ με σκοπό να ανιχνεύσει την ακριβή διαδρομή ανάκυψης των συνηθέστερων συγχύσεων όσον αφορά την διάδραση μεταξύ θρησκευτικού και μη λόγου. Καθώς η πρώτη υπόθεση που αναγνωρίζεται όταν ο

¹⁶² <<In whatever way anyone...technique of the word etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

¹⁶³ <<What was it to have different ideas of death? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

¹⁶⁴ <<We are all using the word "death", which is a public instrument>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 68-69.

¹⁶⁵ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

Wittgenstein αρχίζει την απόπειρα βυθομέτρησης της λέξης 'θάνατος', είναι ότι υφίστανται δύο εκ πρώτης όψεως ολοσχερώς αντίθετες και άρα μερικώς ετεροκαθοριζόμενες ιδέες περί θανάτου, όπου κατά την μία ο άνθρωπος που πεθαίνει παύει να υπάρχει ενώ κατά την άλλη επιβιώνει¹⁶⁶, η αλληλοχαρτογράφηση των δύο αυτών απόψεων, δηλαδή η υπόρρητη δυνατότητα εξαγωγής στοιχείων της μιας εκ της άρνησης της άλλης, αναδεικνύει, μαζί με την επισήμανση της εγγενούς ιδιαιτερότητάς τους ως αναφερόμενες σε προσδεκτικά περίπλοκες έννοιες (όπως ο θάνατος¹⁶⁷), τα βασικά χαρακτηριστικά μίας τυπικής κατάστασης προ-διαλογικής (καθώς δεν ανταλλάσσονται επιχειρήματα) απόπειρας εννοιοβαρούς εισχώρησης στους θεμέλιους λίθους του θρησκευτικού λόγου. Με την αναγνώριση του γεγονότος ότι η κοινότατη χρήση της λέξης 'θάνατος' δεν περιέχει καμμία αναφορά σε οτιδήποτε θρησκευτικό¹⁶⁸ (καθώς περιορίζεται σε σαφώς αδρομερέστερα και μακράν υποβαθριακότερα πεδία της κοινής εμπειρίας και άρα της γλώσσας) ανακύπτει το ερώτημα περί της χρήσης ενός νέου όρου αντί της λέξης 'νεκρός', καθώς έτσι ενδεχομένως θα προέκυπτε καθαρότερα το εύρος της καινοφάνειας της θρησκευτικής εννοιολόγησης¹⁶⁹. Η απάντηση δεν δίνεται ποτέ σαφώς αλλά η πραγμάτευση που πραγματοποιεί ο Wittgenstein επί της ανίχνευσης της διαφοράς μεταξύ των ιδεών του θανάτου και της επιβίωσής του επαναφέρει το βάρος του ζητήματος στην περιγραφή του συγκεκριμένου είδους της υπό πολλούς όρους προσεγγισιμότητας του θρησκευτικού παιχνιδιού που επαφίεται στην οριοθέτηση (αυτονόητα: εκ των έξω) των δομικών εννοιών ή χρήσεων που περικλείει μέσα από τις συνεχείς απόπειρες κρούσης των μη μετεχόντων σε αυτό¹⁷⁰.

Ήδη εξ αρχής, το να θέσει κανείς υπό αίρεση το (εξ ορισμού) δεδομένο της σημασίας μίας λέξης (βάζοντάς την π.χ. εντός εισαγωγικών χωρίς όμως να επιδιώκει απαραίτητα κάποιου είδους μεταφορά) προκαλεί λογικές αναταράξεις στην λειτουργία της γλώσσας καθώς αυτόματα γεννώνται ερωτήματα σχετικά με την δυνατότητα επιτέλεσης της ίδιας αλλοίωσης σε άλλες λέξεις¹⁷¹ ή, αλλιώς, επιτέλεσης της ίδιας (ή μίας καθρεπτικής¹⁷²) νοηματικής διάσπασης σε άλλα γλωσσικά περιβάλλοντα. Το να ιεραρχήσει κανείς τα διάφορα επίπεδα σημασιодότησης μιας λέξης θέτοντας στο προσκήνιο (δηλαδή ως ύστατο γενετικό θεμέλιο) την κοινή της σημασία και ως δενδροειδώς

¹⁶⁶ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 65-66.

¹⁶⁷ <<Today I saw a poster... "door" in quotes. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

¹⁶⁸ <<We are all here using... a whole technique [of usage]. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 68-69.

¹⁶⁹ <<Why don't you use some other word, and let "dead" have the meaning it already has? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

¹⁷⁰ Βλ. όλη την τρίτη διάλεξη: Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 65-72.

¹⁷¹ <<We don't speak of "door" in quotes. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

¹⁷² <<If you now call him 'alive'... misunderstandings. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

προκύπτουσες εξ αυτής αποφύσεις τις διάφορες μεταλλάξεις της είναι κάτι που αναγκαστικά συμπαρασύρει την χρήση των παραλλαγών αυτών σε ένα είδος αλληλοσυγκρισιμότητας (και άρα τεχνητά επιτεινόμενης αλληλο-αποφυγής [καθώς έτσι θα διασφαλιζόταν καθαρότερα μία αυτοκατάφασή τους]) εκ του οποίου μόνο η αρχικοφανέστερη μορφή θα μπορούσε να διατηρηθεί αντεπιχειρηματοβλητικά αλώβητη (χωρίς να αμφισβητηθεί, δηλαδή, το πρωτείο της ως προς την δυνατότητα ορισμού του συνόλου των εννοιακών παραλλαγών).

Αυτό που απαιτείται, εν τέλει, είναι μία απεμπλοκή από την απλά και μόνο εννοιολογική διάθλαση που αποδίδεται στην θρησκεία καθώς αυτή ενθέτει διπλό (τουλάχιστον) επίπεδο σε προκαταληπτά ορίσιμες έννοιες όπως 'νεκρός', 'θάνατος' κλπ, κάτι που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με μια απλή αλλαγή ονόματος καθώς σε τέτοια περίπτωση θα αποδεικνυόταν ότι η βαθειά ζωικοτραπής σύνδεση του θρησκευτικού λόγου με την εκφορά του νοήματος που κατασκευάζει μπορεί να αποκοπεί πλήρως. Δεδομένου ότι η διαφορά του νεκρός με το 'νεκρός' δεν είναι διορθώσιμη¹⁷³, η θρησκεία δεν είναι απλά ένα σύνολο πεποιθήσεων που επικάθεται ή προστίθεται εξωτερικά επί μιας ανεξάρτητης και καθ' όλα ακέραιης κοσμοαντίληψης. Ο πιστός δεν πιστεύει όσα ο μη πιστός συν κάποια άλλα. Όπως αντιθέτως, η διαφορετικότητα της θρησκευτικής αντίληψης διηθείται εξ όλης της έκτασης του τρόπου θέασης του κόσμου από τον πιστό ή, γενικότερα, τον συμμετέχοντα σε ένα θρησκευτικό γλωσσικό παιχνίδι.

Το ζήτημα που τέθηκε αρχικά ήταν η ιχνηλάτηση της κατανόησης μίας εμβληματικά ετεροθεάσιμης έννοιας όπως αυτής του 'θανάτου' ή του 'νεκρού' και η παράθεση μίας διεξοδικής αναζήτησης των ακριβών περιγραμμάτων των διαφορών (αλλά και των τρόπων κατανοητικής προσπέλασής τους) μεταξύ του νοήματος που της αποδίδουν οι ομάδες των πιστών και των μη-πιστών, μεταστρέφοντας άμεσα την προσοχή στην αναγνώριση των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την καθιέρωση της διαφορετικότητας δύο ιδεών¹⁷⁴. Για ακόμα μία φορά, το επίδικο της όλης πραγμάτευσης τίθεται ξεκάθαρα και εξ αρχής: Η εγγενώς προβληματική (αλλά εξίσου: απτότατα σκευσογόνο) οριακότητα των θρησκευείων συμβάντων ή όψεων της ζωής εντοπίζεται στην πλειονότητα των αποκρίσεων που επιφέρουν. Δηλαδή, λογοκαμπτικά ζητήματα, όπως η κατάσταση ενός προσώπου μετά τον θάνατο, δεν επιδέχονται αυτονόητης ή μοναδικά επιλέξιμης (ως η λογικά ασφελέστερη δυνατή) απάντησης· τόσο η απόκριση του εκμηδενισμού¹⁷⁵ όσο και αυτή της επιβίωσης, η προβληματικότητα της έμφυτης πολυσχίδειας της οποίας

¹⁷³ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

¹⁷⁴ <<What's it like to have two different ideas? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁷⁵ <<Are you clear when you'd say you had ceased to exist? You have six different ideas [of 'ceasing to exist'] at different times.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65.

αναπτύσσεται (αναμενόμενα) ενδελεχέστερα¹⁷⁶, δεν αποτελούν σημασιόπακτες γλωσσικές μονάδες (δηλαδή ανεξάρτητες χρήσης και περικειμένου νοηματικές πληρότητες¹⁷⁷) ικανές να καταμερίσουν τους αποκρινόμενους σε δύο εύτακτα ξένες και εσωτερικά ομοιογενείς κατηγορίες. Επιχειρώντας, δηλαδή, να ακολουθήσει τον υπόρητο ειρμό σκέψης που συνήθως εκδιπλώνεται κατά την πραγμάτευση τέτοιων διαφορών μεταξύ πιστών και μη-πιστών, ο Wittgenstein αποκαλύπτει την θεμελιώδη παρανόηση που, όντας στον πυρήνα της διαφοροποίησης μεταξύ των αντιθέτων πόλων του ζητήματος, εμποδίζει την συνειδητοποίηση του αιρετού αυτής ακριβώς της ακλόνητης διπολικότητας: στην πραγματικότητα, το να ισχυριστεί κανείς απλά και μόνο ότι αποβιώνοντας το πρόσωπο εκμηδενίζεται ή ότι επιβιώνει, δεν αποτελεί ακόμη επαρκώς σαφή κίνηση στο γλωσσικό παιχνίδι του θρησκευτικού λόγου αφού δεν έχει κατ' αυτόν τον τρόπο προδιαγραφεί καμμία επόμενη κίνηση ή σύνδεση με ορισμένη μορφή ζωής¹⁷⁸.

Αναγκαία, κάθε απόπειρα αποδόμησης του αυτονόητου της κεντρικότητας ενός ουσιοκρατικού ορισμού περί θρησκευτικής πίστης αλλά και της παρελκόμενης αντίληψης περί εμφανέστατα απλών κατηγοριοποιήσεων των θρησκευτικών και μη κατόψεων επί ενός θέματος (όπως η τελικότητα του θανάτου) θα περνάει μέσα από ένα είδος συντομευμένης επανεπιχειρηματολόγησης υπέρ μακροσκοπικότερων και πολυκομβικότερων εποπτειών της γλώσσας όπως αυτή των γλωσσικών παιχνιδιών και της σημασίας μίας λέξης ως χρήσης της¹⁷⁹. Έτσι, ο Wittgenstein επιτίθεται λεπτομερώς σε κάθε πτυχή της ουσιοκρατικότητας που φαίνεται πως διέπει κάθε εναρκτήριο βήμα συζήτησης επί του θρησκευτικού λόγου καθώς αυτό τείνει πάντα να αποκρυσταλλωθεί σε μία απτή διαφορά πεποιθήσεων (να λάβει χαρακτηριστικά παρομοιώσιμα, δηλαδή, με αυτά μίας κατάστασης όπου π.χ. δύο άνθρωποι περιγράφουν δύο διαφορετικά σχήματα και όχι μίας κατάστασης όπου συγκρίνονται δύο διαφορετικές μορφές ζωής).

Όλες οι αυτοαντιφατικές ιδιότητες μίας ουσιοκρατικής αντίληψης περί σκευσοβάρειας της λεξικής σημασίας ανιχνεύονται και στην περίπτωση του εγκλωβισμού εντός της άποψης ότι μπορούν να συγκριθούν δύο διαφορετικές ιδέες (εδώ γίνεται λόγος περί θανάτου αλλά προφανώς η επιχειρηματική γραμμή διατηρείται αυτούσια και κατά μία σχεδόν ανεμπόδιστα πλήρη γενίκευση) χωρίς να γίνει λόγος για την εμπράγματη χρήση των προτάσεων που τις περιγράφουν, δηλαδή χωρίς να γίνει έστω και έμμεση αναφορά σε δύο αλληλοδιαφέρουσες μορφές ζωής. Εφόσον,

¹⁷⁶ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁷⁷ Βλ. <<"In whatever way anyone....technique of the word, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

¹⁷⁸ Πρβλ. με: <<You have six different ideas [of 'ceasing to exist'] at different times. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65 και με <<If you say: " I can imagine...I connect all sorts of complicated things with these words. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 65 και <<Spiritualists make one kind of connection. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 23, σσ. 35-36.

¹⁷⁹ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ.120, σσ. 76-77.

επιχειρείται ο ακριβής προσδιορισμός της διαφοράς μεταξύ δύο ιδεών (περί θανάτου), το να περιγραφεί ως φαινόμενο η σκέψη καθώς πραγματοποιείται μία σχετική δήλωση είναι, το λιγότερο, φυσικότατο. Εάν η σκέψη αποτελεί κάτι σαν εγκιβωτισμό του αντικειμένου της, τίθεται αμέσως το ερώτημα περί κατάρτισης των κριτηρίων αφ' ενός της ταυτοποίησης του εγκιβωτισμένου πράγματος¹⁸⁰ και αφ' ετέρου της επιτυχίας της πραγματοποίησης του εγκιβωτισμού αυτού (ή παραπλησίως: της σύνδεσης)¹⁸¹. Παράλληλα, τίθενται φυσικά και (αυτοακυρωτικά) ερωτήματα περί βεβαιότητας ή αμφισβητισμότητας των παραπάνω διαδικασιών¹⁸². Εδώ, πρέπει να τονιστεί ότι ο Wittgenstein δεν έχει λόγο να εισχωρήσει σε λεπτολογίες περί σημασίας, δείξης κλπ¹⁸³ καθώς ο στόχος του είναι κατά πολύ απλούστερος και, εν τέλει, διαφορετικός.

Αυτή η εγκιβωτιστική (δηλαδή αντικειμενοστραφής και όχι χρησεοβαρώς πολυπύρηνη) αντιμετώπιση της σκέψης και των ιδεών επανοδηγείται στην εικονιστική αντιμετώπιση της σκέψης (ήδη αναλυθείσα στο *Tractatus* και καταρριφθείσα στις Φιλοσοφικές Έρευνες¹⁸⁴) όπου αυτή αντιμετωπίζεται ως ένα είδος καθρεπτιστικής της πραγματικότητας εικόνας¹⁸⁵ (ή υπερ-εικόνας η συνδετικότητα της οποίας τίθεται εξ ορισμού πέραν κάθε αμφισβήτησης¹⁸⁶) και άρα καθίσταται ευπρόσβλητη σε όλες αντιφάσεις της εικονιστικότητας και τις προσομοιώσεις τους επί της σκέψης¹⁸⁷. Το να υπερτονίζονται οι εικονιστικές όψεις της σκέψης, ως μία εύληπτη καταφυγή απέναντι στα ιδιαίτερος περιπλεκτικά προβλήματα που άμεσα ανακύπτουν όταν επιχειρηθεί μία αντιπαράσταση σκέψης και περιεχομένου της είναι μία εντελώς φυσιολογική αντίδραση όταν έρχεται κανείς για πρώτη φορά αντιμέτωπος με ερωτήματα που άπτονται του λογικού βάρους των κριτηρίων η χρήση των οποίων δύναται να εκμαιευθεί μέσα από την προσεκτική εξέταση της έκφρασης της πραγματοποίησης μιας σκέψης¹⁸⁸. Όμως, η καθρεπτιστική μορφή που εκ πρώτης όψεως φαίνεται πως λαμβάνει η σκέψη, παρ'ότι φαίνεται πως παρέχει μία προσιτή λύση στις αρχικές αναζητήσεις περί χαρακτηρισμού της σκέψης αφού προσφέρει μία (λόγω

¹⁸⁰ <<If you think your brother...experiential business? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66. Εδώ άγονται αυτονόητοι συνειρμοί περί (αναγκαίων λόγω θέματος) ομοιοτήτων μεταξύ αυτής της αντεπιχειρηματολογίας του Wittgenstein και της επίθεσής του κατά της ιδιωτικής γλώσσας. Βλ. Το παράδειγμα με το σκαθάρι στο κουτί: Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 293, σσ. 132-133.

¹⁸¹ <<If I said 'my brother is in America'...then the rays don't hit anything. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

¹⁸² <<Why is it that you don't doubt that it is a thought of your brother in America? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁸³ Πρβλ. με: Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, ό.π., σ. 41.

¹⁸⁴ Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 109, σσ. 74-75. και Ray Monk, ό.π., σσ. 101-104.

¹⁸⁵ <<One process [the thought] seems to be a shadow or a picture of something else.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁸⁶ <<Smythies's muddle is...super-necessity, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67

¹⁸⁷ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 455., σ.169.

¹⁸⁸ <<If you're asked... "shadow", etc. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

αντιπαραστατικότητας) έτοιμη (και αντικειμενογενή, δηλαδή εξωτραφή) δομολογία σε αυτή, αδυνατεί να αποφύγει την ανάκυψη αντιφάσεων όταν ενσκήψει κανείς στις επιμέρους ιδιότητες που αναγκαία συμπαρασύρει το εικονιστικό μοντέλο επί της μορφής που δίνεται στην σκέψη. Έτσι, πέραν των προαναφερθέντων ερωτημάτων περί επιτυχίας ή όχι της εξεικόνισης ενός αντικειμένου από την σκέψη, τίθεται και το βασικότατο ζήτημα της μεθόδου αυτής της εξεικόνισης, του πώς (κατά ποια μέρη, καθ' όλον και πως, κλπ) δηλαδή αντιστοιχείται το αντικείμενο με την σκέψη¹⁸⁹. Το να μην βασιστεί η βεβαιότητα της σύνδεσης μιας σκέψης με το αντικείμενό της στην ομοιότητά τους (πέρα από την απειρία των προβλημάτων και των λογικών διαταραχών που επιφέρει από μόνη της μία σύγκριση μεταξύ δύο σχεσιακά αλληλοεγκλείσιμων πραγμάτων¹⁹⁰) ως αντίκρουση των υποψιών περί πιθανότητας δυσαντιστοίχισης σκέψης και αντικειμένου¹⁹¹, οδηγεί στην πλήρη κατάρρευση του εικονιστικού μοντέλου¹⁹², καθώς δεδομένου ενός αντικειμένου μια οποιαδήποτε εικόνα θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως καθρεπτισμός του αρκεί να επιλεγθεί η κατάλληλη (έστω και τετριμμένα καθοριστική) μέθοδος απεικόνισης¹⁹³.

Τα εγγενή προβλήματα του εξεικονιστικού μοντέλου, όντας εν τέλει ένα είδος ατέρμονης ενδοαναγωγιστικής δυνατότητας υποτροπής¹⁹⁴ όπου η σκέψη υποκαθίσταται από την εκφορά μιας πρότασης¹⁹⁵ και η εξεικόνιση διασπάται σε επανάληψη της διαδικασίας¹⁹⁶ ακριβώς επειδή η εξεικόνιση δεν μπορεί να επιτευχθεί ως εξεικόνιση χωρίς να συμπαρασύρει μαζί της όλα τα κριτήρια εφαρμογής της, οδηγούν εν τέλει στην εγκατάλειψη¹⁹⁷ ενός τόσο απλουστευτικά ουσιοκρατικού μοντέλου ή τουλάχιστον περιορίζουν την εξηγητική του βαρύτητα σε περιπτώσεις που λόγω απλομέριας δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να βοηθήσουν στην διαλεύκανση των λειτουργιών του θρησκευτικού παιχνιδιού. Εξίσου δυσχερής καθίσταται και η ίδια η λογική θέση της εκφερόμενης γλώσσας, καθώς ούσα απλώς μία εκφραστική σύνδεση μεταξύ σκέψης και

¹⁸⁹ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 66-67.

¹⁹⁰ Βλ. ερωτήματα του τύπου: 'Ποιά η διαφορά ανάμεσα στην σκέψη του αντικειμένου και στο αντικείμενο της σκέψης;' ή: 'Εάν έχω την σκέψη μπρώ να βρω το αντικείμενο και εάν έχω το αντικείμενο μπορώ να βρω την σκέψη;' κλπ.

¹⁹¹ <<How do I know that a picture...but like Smith.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁹² Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ., 370, Σ. 151.

¹⁹³ <<If I give up the business...a certain method of projection.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 66.

¹⁹⁴ Η ίδια αυτοαναγωγιστικογενής προβληματικότητα ανευρίσκεται και στην παραδοσιακή αντίληψη του νου ως ενός μικροσκοπικού ανθρωποειδούς που ενεδρεύει εντός του κρανίου και χειρίζεται το ανθρώπινο σώμα και τις ανθρώπινες νοητικές λειτουργίες.

¹⁹⁵ <<Suppose my thought consists of my saying "My brother is in America" -how do I know that I say my brother is in America ?>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

¹⁹⁶ <<"How do I know that this is the thought of my brother in America ?" -that what is the thought ? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

¹⁹⁷ <<It seems like a projection connection, which seems to make it indubitable, although there is not a projection relation at all.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

αντικειμένου, τίθεται εν αμφιβόλω η ίδια η σχεσιακή της λειτουργία τόσο επί της σκέψης όσο και επί του στόχου της¹⁹⁸.

Ο Wittgenstein, βέβαια, δεν αρνείται την βασικότητα ορισμένων εικονιστικών χαρακτηριστικών της σκέψης· αρνείται την αναγωγή τους σε έναν πλήρη περιγραφικό και ουσιοδοτικό ορισμό της¹⁹⁹. Μία από τις βασικότερες (και εκτεταμένα παραδοξογόνες) ιδιότητες της αντιμετώπισης της σκέψης ως απεικόνισης ή στοχοποίησης του αντικειμένου της²⁰⁰ που αποκαλύπτεται ως προβληματική είναι αυτή της έγχρονης²⁰¹ και σχεδόν απτής συνδεσιμότητας μεταξύ σκέψης και αντικειμένου²⁰². Ακριβώς αυτό είναι και το κομβικό σημείο της εξέτασης του ζητήματος που λόγω της αμετάκλητης προβληματικότητάς του καθίσταται έρεισμα μεταπήδησης σε μία εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση του φαινομένου της γλωσσικής σημασίας (και [όχι αυτονόητα] κατ' επέκταση: της σκέψης) όπου αυτή αντιμετωπίζεται ως ένα είδος συμβασιοβαρούς²⁰³ χρησιπρεπώς εμφανιζόμενης διαδικασίας. Ουσιαστικά, αυτού του είδους η μεθοδολογική (και εφόσον εδώ γίνεται λόγος περί γλώσσας: οιωσεί οντολογική ή έστω: οντολογικά αποπτωτική [δηλαδή μειούσα το εύρος (ή έστω την ωμότητά του [καθ'ότι ενδέχεται η νέα οντολογική διαμέριση να είναι όχι απλώς λιτότερη αλλά και πιο περίπλοκη]) των δυνατοτήτων απόδοσης οντολογικής ανεξαρτησίας στις διαμεριστέες οντοφάνειες του κόσμου]) μεταστροφή είναι η επιστροφή, μέσω ενός συγκεκριμένου παραδείγματος (αυτού της σκέψης και του περιεχομένου της) στην αναγκαιότητα υιοθέτησης των χρησεοστραφών αντιλήψεων του Wittgenstein περί γλώσσας και σημασίας. Η κατάρριψη της εν πολλοίς ουσιοκρατικής αντιμετώπισης του νοήματος (και της σκέψης), η οποία, επιτάσσοντας την κατανόηση του φαινομένου της σκέψης ως απαρέγκλιτα ομοιογενούς με αυτό του εγκιβωτισμού ή της απεικόνισης ενός πράγματος, παραμόρφωνε την κοινή περί θρησκευτικής πίστης στοχαστική σύλληψη ως ενός προβλήματος διαφοροποίησης απόδοσης τιμών σε μονοπροτασιακά εκφράσιμες πεποιθήσεις (και άρα αποδεκτώς απλουστευτικά εξομοιώσιμο με μία κατάσταση όπου, επί παραδείγματι, δύο άτομα κρατούν δύο ίδια αντικείμενα διαφορετικού χρώματος) και ισχυροποιούσε ένα εγγενώς αυτορρηκτικό (όπως έδειξε ολόκληρη η λεπτομερής επίθεση του Wittgenstein) πρότυπο υπέρπληξης του νοήματος και άρα αδυναμίας ένταξής του στην (εξ ορισμού) δυναμική δημοσιότητα της

¹⁹⁸ <<If you say...got to do with America?>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 67-68.

¹⁹⁹ <<The word "picture" is even quite all right-in many cases it is even in the most ordinary sense, a picture. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

²⁰⁰ <<Is thinking of something like painting or shooting at something?>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 67.

²⁰¹ Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., σ. 271.

²⁰² <<The most important point is this...this connection exists. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

²⁰³ <<Whereas, if we said...it refers to a technique.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

γλωσσικής πραγμάτωσής του²⁰⁴, οδηγεί άμεσα στην επανεξέταση του προβλήματος της θρησκευτικής πίστης ως μίας περιοχής του λόγου επί τις οποίας οι μονομανώς αναγωγιστικές προσπάθειες μιας παραπλανητικά αποδομητικής κάθε υποφανούς (αλλά εν τέλει πάντα ανακλύπτουσας) περιπλοκότητας μονοπροτασεοβαρούς (και δυσσυγκάλυπτα θετικιστικοτραφούς) αντίληψης περί θρησκευτικού λόγου δεν επαρκούν για την επιτυχία (τουλάχιστον σύμφωνα με το κοινώς αποδεκτό κριτήριο της προβλεπτικότητας επί των εν δυνάμει αποκρίσεων των μετεχόντων, δηλαδή της διαλεκτικότητας) κατανόησής της. Η απάντηση του Wittgenstein, ότι δηλαδή η σύμβαση ως υποδεικνύουσα ή φέρουσα εντός της μία ταυτοποιήσιμη (και άρα μεταλαμπαδεύσιμη) τεχνική²⁰⁵ χρήσης μιας έννοιας ή πρότασης, είναι το πρώτο απαραίτητο μεθοδολογικό βήμα προς την κατανόηση των προβλημάτων που σχετίζονται με την απόδοση νοήματος και άρα με την σκέψη, κατευθύνει αναπότρεπτα την εξέταση του ζητήματος των θρησκευτικών παιχνιδιών στους ίδιους αρμούς. Η διαφορά μεταξύ ενός πιστού και ενός μη πιστού ή ακόμα και μεταξύ δύο πιστών, έστω και απομειωτέα στην παραπλανητικά απλουστευτική διαφορά απαντήσεων στην ίδια ερώτηση, απαιτεί την διερεύνηση των πολλαπλά διαφορετικών εννοιολογήσεων, δηλαδή των διαφορετικών τεχνικών ή χρήσεων, που πραγματοποιούν σε τυπικά αλληλομεταφράσιμες αποκρίσεις²⁰⁶. Οι διαφορές στην χρήση δεν εμπίπτουν στο είδος της διαφοράς που επεξηγείται βραχύλογα²⁰⁷ όπως η διαφορά μεταξύ δύο ορισμών (διορθώνοντας ενδεχομένως την απεικονιστική μέθοδο που χρησιμοποιείται). Όπως ακριβώς η σκέψη, δηλαδή ό,τι συμπεριλαμβάνεται στην έκταση της λεκτικής σημασίας του όρου αυτού, δεν μπορεί να νοηθεί ως ένα ουσιοβαρώς απομονώσιμο νοητικό φαινόμενο²⁰⁸ (καθώς τότε θα προέκυπταν άμεσα προβληματικά ερωτήματα περί του επακριβούς χρονικού προσδιορισμού της αρχής ή του τέλους μίας σκέψης ή ακόμα και της λεπτομερούς αντιστοίχησης της με την εκφράζουσα αυτήν φράση²⁰⁹) ή ένα είδος κρυφά εσωτερικής αλλά επακριβώς αποκαλυπτέας διαδικασίας καθώς κάτι τέτοιο προτεραιοποιεί μία συγκεκριμένη πραγμάτωση του φαινομένου και επιχειρεί υπόρρητα την κατάπνιξη των αντιφατικών (ή έστω ξένων) εκφάνσεων του²¹⁰, δηλαδή αποστερεί την εμφανόμενη στην γλωσσική χρήση πολυπλοκότητά του από το προσωρινά μόνο (όσο αποφεύγεται η έμπρακτη σύγκριση του ορισμού

²⁰⁴ <<When we talked of...we then had nothing to say.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68. Βλ. και Ray Monk, ό.π., σ. 127.

²⁰⁵ <<This connection refers to events happening at various times. Most of all, it refers to a technique.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

²⁰⁶ Για παράδειγμα: Αφού ο μη πιστός πιστεύει ότι ο θάνατος επιφέρει την 'εκμηδένιση' ο πιστός θα πιστεύει 'το αντίθετο', δηλαδή την μη-εκμηδένιση και 'άρα' όλοι οι πιστοί 'πιστεύουν' 'ακριβώς' 'το ίδιο'. Κάθε όρος εντός εισαγωγικών είναι αναπομειωτά προβληματικός.

²⁰⁷ <<If it does refer to a technique, then it can't be enough, in certain cases, to explain what you mean in a few words;>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

²⁰⁸ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, ό.π., σσ. 42-43.

²⁰⁹ <<Is thinking something...be all sorts of different things.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

²¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, ό.π., σσ. 44-45.

[αλλιώς: του κανόνα²¹¹] με την εφαρμογή του) διαυγάσιμο ουσιοποιημένο (και ελπίζοντας επεκτάσιμο μέχρι της πανσυμπερίληψης όλων των υπολοίπων αναγωγιστικά υποπιπτόντων σε αυτόν στοιχείων της λεκτικής έκτασης) πυρήνα του αλλά οφείλει να ειδωθεί εκτός απλουστευτικών ενικοτήτων και μονοπροσοπτικών²¹² εννοιολογήσεων ως ένα (αυστηρότερα εδώ: 'ένα') σύμπλεγμα οικογενειακών ομοιοτήτων πολυχρησίας και ως μία συστάδα διαφορετικών και μη αλληλοπροσομοιώσιμων (και άρα μη αναγωγίσιμων η κάθε μία στην οποιαδήποτε άλλη ή όλες σε μία²¹³) χρήσεων, έτσι και η θρησκευτική πεποίθηση (πόσο μάλλον η θρησκευτική πίστη ή η συμμετοχή σε θρησκευτικά γλωσσικά παιχνίδια εν γένει) δεν δύναται να αναχθεί σε ένα ισοπεδωτικά μονο-ουσιακό απαύγασμα από τις διάφορες εκφάνσεις της θρησκευτικής γλώσσας μέσα στην ολότητα του γλωσσικού τοπίου, αλλά πρέπει αναγκαία να προσεγγισθεί ως καινοφανής γλωσσικός τομέας εντός του οποίου δεν αρκεί η απλή εισχώρηση ώστε να μπορεί να προβλεφθεί ολόκληρη και αυτούσια η στοχαστική διαδρομή που θα επιλεγεί από τον εκάστοτε συμμετέχοντα σε αυτόν.

6. β. 13. Ο κοινός παρονομαστής της έννοιας του θανάτου: η δημοσιότητα του γλωσσικού εργαλείου

Ο Wittgenstein, επιχειρώντας να περιγράψει όχι μόνο την διαλογική αλληλεπίδραση μεταξύ ενός πιστού και ενός μη-πιστού (τουλάχιστον όπως αυτή διηθείται μέσα από το θεμελιωδέστατο ζήτημα της διαφορετικής αντιμετώπισης του θανάτου), αλλά και να ιχνηλατήσει την ανάδυση των πολλαπλών παρανοήσεων που κατατράχουν την (ακόμη και φιλοσοφική) επόπτευση της δυσαρθρωτικής σύμπλευσης θρησκευτικού και μη λόγου, και έχοντας ήδη καταρρίψει την τελούσα χρέη κεντρικότητας αναγωγιστικού πυλώνα (ως προς κάθε ίδιο, συγγενές ή ακόμα και παρεμφερές φαινόμενο) ουσιοκρατική και ολιγοπροτασεοβαρή αντίληψη περί θρησκευτικής γλώσσας η οποία συνοδεύεται και υποστηρίζεται (ταυτόχρονα) από αμβλυωπία απέναντι στις εγγενώς παραδοξογόνες αντιφατικές ιδιότητες μίας θεωρησιακής ταύτισης μιας σκέψης ή ιδέας περί ενός φαινομένου (όπως εν προκειμένω ο θάνατος) με μία απλοϊκά απεικονιστική πράξη²¹⁴,

²¹¹ Πρβλ. με Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 201, σσ. 11-112.

²¹² Εάν αυτές οι εννοιολογήσεις ήταν πολυπροσοπτικές, δηλαδή εάν κατέγραφαν ισότιμα τις διαφορετικές προσόψεις του ερευνόμενου αντικειμένου θα γινόταν αμέσως εμφανές ότι αυτές είναι ασυνδύαστες στην ίδια τυπική μορφή που υπαινίσσεται η αρχική (και άρα προτεραιοποιημένη [π.χ. "Όταν σκεφτόμαστε έναν αριθμό και ζητάμε από κάποιον να τον μαντέψει]) πρόσοψη του εννοιακού κτίσματος.

²¹³ Φυσικά, η κάτοψη των χρήσεων που δημιουργείται είναι πολυπύρηνη, δηλαδή είναι σαφές ότι [σύμφωνα με κάθε εύλογα απλό αναπαραστατικό μοντέλο] κάποιες χρήσεις μπορούν να αναχθούν σε άλλες βασικότερες αλλά ακριβώς επειδή αυτή η διαδικασία δεν είναι αδιάκριτα ατέρμονη, ο σχηματισμός μη εξαλείψιμων πυρήνων είναι δεδομένος.

²¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 65-69.

επικεντρώνεται στους τρόπους διερεύνησης της σταδιακής προσέγγισης και εν τέλει της διάνοιξης των διαφόρων δυνατοτήτων κατανόησης μίας θρησκευτικής αντίληψης όπως αυτή τουλάχιστον προτάσσεται ως νεοαναδυόμενη²¹⁵ πεποίθηση. Η έννοια του θανάτου, δηλαδή το να συμμετέχει κανείς σε γλωσσικά παιχνίδια που αφορούν τον θάνατο, είναι ένα κοινό και δημόσιο γλωσσικό εργαλείο²¹⁶, δηλαδή κάτι του οποίου την χρήση γνωρίζει ο καθένας και όχι κάποιο είδος (τουλάχιστον άμεσα) κοινωνικά επιβαλλόμενης ιδιαίτερης πεποίθησης. Με άλλα λόγια, και χωρίς να παραγνωρισθεί η αναγκαιότητα της εκφραστικής ταυτολογίας, μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια ότι δεν αποτελεί (τουλάχιστον άμεσα και εκ πρώτης όψεως) ιδιαίτερη ή θεωρησιακά συζητήσιμη οντολογική διακήρυξη το να αποκαλέσεις έναν άνθρωπο που έχει πεθάνει νεκρό (υπό τις καθορισμένες συνθήκες του αντίστοιχου γλωσσικού παιχνιδιού). Το να μιλήσει όμως κάποιος είτε για την εκμηδένιση ενός πράγματος που κάποιοι αποκαλούν πνεύμα είτε για την διαιώνισή του αποτελεί ήδη βήμα προς την κατεύθυνση νέων γλωσσικών παιχνιδιών. Η προσέγγιση μίας νέας ιδέας περί θανάτου που εξετάζει ο Wittgenstein αποτελεί ουσιαστικά όχι μόνο μία αποσπασματική διερεύνηση (σε μικρογραφικές και παραδειγματοφερείς διαστάσεις) της ανάκυψης ενός θρησκευτικού παιχνιδιού αλλά και την εκ του σύνεγγυς περιγραφή των (φυσικά απορριπτέων) τρόπων με τους οποίους παραγνωρίζεται κάτι τέτοιο ότι συμβαίνει από όσους επιμένουν στην αγνόηση των όρων της δημοσιότητας της γλώσσας²¹⁷ ως αναντικατάστατα υποστασιακού της χαρακτηριστικού. Έτσι, γίνεται κατευθείαν φανερό ότι μία νέα ιδέα περί θανάτου δεν μπορεί να ακολουθεί τις δυσεκτιμητέες ως προφανείς απεικονιστικές προκαταλήψεις περί σκέψης, δηλαδή δεν δύναται να διατηρεί κανένα έρεισμα υπεργλωσσικής ιδιωτικότητας²¹⁸ κατά τον τρόπο που και μία ιδιωτική γλώσσα καθίσταται αυτόχρημα αντιφατικός όρος, ακριβώς επειδή αφ' ενός αρνείται την δομικά απαραίτητη δημοσιότητα της γλώσσας²¹⁹ και αφ' ετέρου επιφέρει την διαβλητική της λογικής αυτονομίας επίδραση της συμπαρουσίας όλων εκείνων των τυπικών κάθε ιδιωτικής (δηλαδή αδημοσιοποίητης) ιδέας χαρακτηριστικών (όπως η αδυνατότητα συστοιχίας με τις δημόσιες, εν κοινεί χρήσει ιδέες ή η ελεγκσιμότητα της σταθερότητας του ορισμού της²²⁰). Εδώ οφείλει να τονιστεί ότι ο αυστηρός δυϊκός διαχωρισμός μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας ιδέας που θεωρεί αυτονόητο ο Wittgenstein αφ' ενός προκαταλαμβάνει μία επί των πάντων και επί (εξ

---

²¹⁵ <<Then someone says he has an idea of death. Something queer; >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²¹⁶ <<We are all here using the word "death", which is a public instrument, which has a whole technique [of usage]. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 68-69.

²¹⁷ Ray Monk, ό.π., σ. 127.

²¹⁸ <<If you treat this...which we all know and understand. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²¹⁹ Ray Monk, ό.π., σ. 127.

²²⁰ <<[In this case,] it does not belong on the game played with 'death', which we all know and understand.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 265, σσ. 125-126.

ορισμού) τόσο βάθους όσο είναι υποστασιακά απαραίτητο δημοσιότητα κάθε γλωσσοφερούς ή γλωσσοσκεπούς εμπειρίας της ζωής και αφ' ετέρου θεωρεί αυτονόητο τον μη-μερισμό μίας εννοιολόγησης σε πλήρως δημόσια και σε δυσδημοσιοποίητα (αλλά [έστω] όχι αδημοσιοποίητα) μέρη ή τουλάχιστον προδικάζει την αδυναμία θεώρησης μίας σταδιακά (ή ακόμα και συνεχώς) κλιμακούμενης δημοσιότητας [η ίδια η έννοια της δημοσιότητας εντός του θεωρησιακού πλαισίου του φιλοσοφείν ενδεχομένως αποκλείει από μόνη της τέτοιους μερισμούς αλλά είναι δεδομένο ότι η κατάρριψη της [έστω κακώς εννοούμενης ως] ιδιωτικής εμπειρίας (π.χ. του πόνου) ως ορθά αντιστοιχιζόμενης στην έκταση της ιδιωτικότητας (δηλαδή ως ορθά χαρακτηριζόμενης ως ιδιωτικής σε ένα ακόμα και λανθασμένα υπερεκτεινόμενο λεκτικό περιβάλλον [δηλαδή αυτό της ιδιωτικότητας]) και αδυνατεί ίσως να λάβει υπ' όψιν της την βαρύτητα δομική σημασία της συχνότατα παρατηρούμενης τέλεσης ενός τέτοιου γραμματικού λάθους²²¹, καθώς η συνεχής γλωσσική μάγευση από τα ίδια φαινόμενα στα ίδια περιβάλλοντα δείχνει από μόνη της προς ένα δομικό χαρακτηριστικό της γλώσσας (που ως πρωτόλειο όνομα θα μπορούσε να λάβει αναγκαστικά μόνο αυτό της κλίσης προς το συγκεκριμένο λάθος)²²².

6. β. 14. Η γένεση του θρησκευτικού παιχνιδιού

Στην περίπτωση του θανάτου, η εισδοχή στο πεδίο της καθημερινώς χρησιμοποιούμενης και εγγενέστατα δημοσιοπαγούς γλωσσικής πραγματικότητας ενός νέου θρησκευτικού παιχνιδιού, φαινόμενο εύκολα παραλληλίστιμο με την κατανόηση και την συνδιαλλαγή (που έπεται την αποδοχή ή μη) με μία καινοφανή θρησκευτική ιδέα και τουλάχιστον απαιτητά παρομοιώσιμο με μια τοιουτοτρόπως απλοποιηθείσα διαδικασία (ούτως ώστε να καταδειχθούν οι διάφοροι σκόπελοι που θα πρέπει να αντιμετωπιστούν σε κάθε πορεία προς μία καθιέρωση του θρησκευτικού παιχνιδιού ως ενός ακόμη γλωσσικού παιχνιδιού εν χρήσει) προτυποποιείται μέσα από την μορφοποίηση της κατανόησης μιας αρχετυπικά θρησκευτικής οπτικής επί της ιδέας του θανάτου όπως αυτή θα καθοριζόταν κατά την ενσωμάτωσή της στο γενικότερο (και θεμελιωδέστερο) γλωσσικό παιχνίδι του θανάτου²²³. Ο Wittgenstein, γνωρίζοντας την ακαθυπότακτη περιπλοκότητα και ευρύτητα των θρησκευτικών ιδεών (όπως και οποιασδήποτε ιδέας που, μην αφορώντας τετριμμένες ανακοινωποιήσιμες περιγραφές συμβάντων, απαιτεί, όταν υφίσταται ανάγκη περαιτέρω

²²¹ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 401, σ. 157.

²²² Αλλιώς: το συχνό αλλά κακό φιλοσοφείν λέει πιθανώς αρκετά για το φιλοσοφείν. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 115, σ. 76.

²²³ <<If what he calls...part of our game.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

εκδίπλωσής της [π.χ. όταν καλείται κάποιος να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει επ' αυτής], την συμπαράσυρση μίας ολόκληρης τεχνικής χρήσης της και όχι κάποιον υπέρτατα σαφή (και άρα δήθεν λογικά απρόσβλητο) λεξικοειδή ορισμό), επανατοποθετεί το ήδη αναλυθέν ζήτημα της βυθομέτρησης μιας ιδέας σε συγκεκριμένη και απτή βάση: υποθέτει ότι κάποιος υποστηρίζει ότι έχει μία νέα ιδέα περί θανάτου και αυτή είναι ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα²²⁴. Εδώ παραδειγματοποιείται η παραδοσιακή ουσιοβαρής φιλοσοφική αντίληψη περί ιδεών και αυτή ακριβώς είναι που θα καταρριφθεί για ακόμη μία φορά αποδεικνύοντας, ειδικά όταν γίνεται λόγος περί θρησκευτικών ιδεών, την ανάγκη απόρριψης της ικανοποίησης με ολιγοπρατασεοφερείς ορισμούς (ως επάξια ερείσματα απόλυτου προσδιορισμού μιας νεοεξεταστέας ιδέας) και απόθεσης του (εξ ορισμού) πολύμορφου τρόπου χρήσης της ως απλώς ένα δεύτερο και ευνόητα περιγράψιμο (μέχρι σημείου που να θεωρείται και περιττό) στάδιο μίας ήδη τελεσθείσας διαδικασίας. Και εδώ ο Wittgenstein δίνει αμέσως την λύση επισημαίνοντας ότι θα πρέπει να γνωρίζουμε τι θα πρέπει να κάνουμε με τα λόγια που μόλις ακούσαμε²²⁵, με τον ορισμό της ιδέας που μας δόθηκε δηλαδή. Εάν δεν είναι γνωστή (μέσω παραδειγμάτων, μέσω περαιτέρω συζήτησης, μέσω επίδειξης και κατανόησης της συγκεκριμένης μορφής ζωής που συνδέεται με αυτήν) η γλωσσική χρήση του όρου ή της πρότασης που ορίσθηκε δεν είναι αυτονόητη η πλήρης κατανόησή της και, προφανώς, ούτε η συμφωνία ή διαφωνία με την αλήθεια της²²⁶. Επίσης, είναι φανερό ότι το να παρουσιαστεί μία οποιαδήποτε εικόνα ως συνδεόμενη με την ιδέα προς κατανόηση, καθώς όπως ήδη αποδείχθηκε καμμία εικόνα ως τέτοια δεν επαρκεί για να αντικαταστήσει ένα ολόκληρο πλάνο χρήσης (που σαφώς θα περιέχει πολλαπλές και ενδεχομένως διατηρούσες οικογενειακή μόνο ομοιότητα μεταξύ τους διακλαδώσεις πραγμάτωσης), δεν προδικάζει μια ορθή κατανόηση, ενώ οι επιπτώσεις ενός τέτοιου βήματος στον διάλογο μεταξύ του προσκομίζοντος την ιδέα και των συνομιλητών του δεν αποτελούν καν αυτόχρημα λογικό διαλογικό βήμα, δηλαδή δεν διευκρινίζουν από μόνες τους τίποτα²²⁷. Το να συνδέει (ακόμα και άρρηκτα) κάποιος με μία ιδέα ή πρόταση συγκεκριμένες εικόνες²²⁸ (ή συναισθήματα, εσωτερικές νοητικές πράξεις, κλπ²²⁹), ως εικόνες και μόνον, δεν αρκεί για να δώσει στον συνομιλητή του να καταλάβει το τί ακριβώς εννοεί. Αυτό που απαιτείται είναι η

---

²²⁴ <<'My idea of death is the separation of the soul from the body' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²²⁵ <<'If we know what to do with these words.' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²²⁶ <<'Suppose someone said...'I don't cease to exist', etc.' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²²⁷ <<'He can also say....psychologically.' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²²⁸ <<'So what?' - I know these words, I have certain pictures.' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69. Βλ., επίσης: <<'When we talked of...we then had nothing to say.' >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 68.

²²⁹ Ludwig Wittgenstein, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, ό.π., σσ. 61-62.

επίδειξη τόσο των καθορισμένων συνεπειών της αποδοχής αυτής της πρότασης²³⁰ όσο και της γενικότερης χρήσης της μέσα στην γλώσσα²³¹. Εάν κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιηθεί στην κατ' οσοδήποτε δυσχερώς και εκ φύσεως φέρουσα καινοφανείς δυσκολίες (όπως η αδυναμία καθορισμού μίας αποδεκτά άρτιας απαρίθμησης αναγκαίων παραδειγμάτων χρήσης ικανών να διατηρήσουν την κληρονομούμενη από τις παραδοσιακές λεξικοειδείς ορισματικές μεθόδους απαίτηση (προφανώς κατ' επίφαση μόνο) κλειστότητας του ορισμού μιας ιδέας ή μιας έννοιας) πραγματοποιήσιμη πληρότητά του, καθώς είναι φανερό το ότι να τεθεί μία άποψη ως η αντίθετη μίας άλλης απεικονίζει το ζήτημα μόνο εάν έχει εξασφαλιστεί ότι η τελευταία είναι πλήρως καθορισμένη και επιπλέον εάν θεωρηθεί όχι ότι η αντίθεση σε μία πεποίθηση ή μία πρόταση είναι απλώς μία εκκινητική ένδειξη παρέχουσα βοηθητικές οδηγίες σε κάθε προσπάθεια συνέχισης ενός απαιτητά επεκτεινόμενου πέραν του σημείου μίας απλής αντίρρησης²³² (εν προκειμένω, η θέση ότι ο θάνατος αποτελεί χωρισμό ψυχής και σώματος) στοχασμού προς έναν θεωρούμενο ως αυτούσια κλειστό και απλοβαρώς πλήρη τέτοιο (εν προκειμένω, η θέση ότι ο θάνατος αποτελεί εκμηδενισμό του προσώπου²³³), θα διατηρηθεί αναπότρεπτα η μαγευτική επίδραση της απαίτησης άμεσης και μονοπροτασιακής κλειστότητας των ορισμών ακόμα και αυτονόητα μακροδραστικών εννοιών όπως η επιβίωση (ή μη) μετά τον θάνατο έως σημείου καθήλωσής της ως ενός μόνιμα παραδοξογόνου παράγοντα εντός όλων των δυνατών επικοινωνιακών συσχετίσεων μεταξύ διαφωνούντων ή ακόμα και απλώς συνομιλούντων (δηλαδή μη εχόντων ακόμη προσδιορίσει την συμφωνία ή την ασυμφωνία τους) μερών σε οποιοδήποτε γλωσσικό παιχνίδι. Το να επισημανθεί, επομένως, ότι, ερχόμενοι αντιμέτωποι απλά με την θέση κάποιου ότι ο θάνατος αποτελεί χωρισμό ψυχής και σώματος, δεν γνωρίζουμε τις συνέπειες που ο ίδιος προκρίνει ως απορρέουσες από την αποδοχή της και άρα ούτε σε τι ακριβώς αυτός το αντιτάσσει δεν σημαίνει ότι εάν μπορούσαμε να μορφοποιήσουμε μία σαφή πρόταση την οποία ο ίδιος θα κατέτασσε ως αυστηρή άρνηση της θέσης του, θα είχαμε ότι χρειαζόμαστε για να κατανοήσουμε την πεποίθησή του. Κάτι τέτοιο απλώς θα μετέθετε κατά έναν ορισμό το πρόβλημα. Ο Wittgenstein παραθέτει προφανώς ως ενδεικτική έλλειψη σαφήνειας το ότι δεν γνωρίζουμε (και δεν μπορούμε να γνωρίσουμε) από μία μόνη πρόταση (ή άρνηση πρότασης) την ακριβή σημασιακή έκταση και το νοηματικό βάθος της προκειμένης θέσης²³⁴. Αυτό που απαιτείται είναι περαιτέρω επεξήγηση από τον ίδιο. Ο

²³⁰ Πρβλ. με Ουίλιαμ Τζαίμς, Πραγματισμός, μετφρ. Χρήστος Σταματέλος, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ. 194-195.

²³¹ <<I'd have to find out what the consequences [of your saying it] are. I am not, at least, at present at all clear. >>

Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²³² <<If he says this, I won't know yet what consequences he will draw. I don't know what he opposes this to. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²³³ <<Lewy: "You oppose it to being extinguished." >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²³⁴ <<All sorts of things go along with these words. If he says this, I won't know yet what consequences he will draw. I don't know what he opposes this to.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

προσδιορισμός του τί ακριβώς θεωρείται άρνηση ή αντίθεση της θέσης που εξετάζεται αποτελεί το πρώτο μόνο βήμα της όλης διαδικασίας κατανόησης, και όχι κάτι που στην περίπτωση της εκμηδένισης με τον θάνατο αποτελεί μία εκ φύσεως αδιαμέριστη και μη περαιτέρω εξγήσιμη σύλληψη²³⁵. Αυτός ο προσδιορισμός με την σειρά του απαιτεί την ίδια ακριβώς αντιμετώπιση (στην περίπτωση του μη κοινού παιχνιδιού όχι του θανάτου αλλά της μετά θάνατον διατήρησης ή μη όψεων του προσώπου) που οφείλει να δεχθεί και η αρχική θέση, δηλαδή παροχή παραδειγμάτων και γενικότερη κατάδειξη γλωσσικής χρήσης.

Ωστόσο, μόλις η εξετασθείσα θέση αρχίσει να προσδιορίζεται περαιτέρω²³⁶, γίνεται φανερό ότι οι διάφορες προτασιακές συνδέσεις που αποδίδονται σε αυτήν, παρ' ότι παραδοσιακά γνωστές και σχετικά προβλέψιμες (καθώς η θρησκευτική γλώσσα συνήθως διατηρεί μία μικρότερη ή μεγαλύτερη διαδομική ομοιομορφία όπως αυτή χρησιμοποιείται από τις εκάστοτε πιστών [χαρακτηριστικό απαραίτητο ώστε να μπορεί να θεωρηθεί γλώσσα ή παιχνίδι και όχι τυχαίος συγκερασμός μη-συγκρίσιμων πεποιθήσεων]) δεν επαρκούν, ακόμη και αν συνοδεύονται από επιτυχημένες εικονιστικές προσαρτήσεις, ώστε να δώσουν ένα ξεκάθαρο περίγραμμα στο τί ακριβώς κομίζει η θέση, για τον πλήρη προσδιορισμό των συνεπειών της αρχικής θέσης²³⁷. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο εξαιτίας της εγγενούς σχετικής ανοικτότητας κάθε τέτοιας διαδικασίας αλλά και λόγω της αναπομειώσιμης δυσκολίας επικοινωνιακής μετάδοσης μίας τόσο βεβαρυμένης εννοιακά με πολλαπλά υπομερή στοιχεία (τα οποία απαιτούν επιμέρους καθορισμό, όπως π.χ. το τί είδους πράγμα είναι το πνεύμα ή ο πόνος χωρίς σώμα κλπ.) θέσης.

6. β. 15. Πνευματιστές και θρησκαιοφάνεια

Οι δυνατότητες αντιμετώπισης των περισσοτέρων από τις παραπάνω δυσκολίες βελτιώνονται όταν γίνεται λόγος για τον πνευματισμό, αφού τότε επανέρχεται ως θεμιτό μέρος της συζήτησης ένα ιδιαίτερο είδος επαλήθευσιμότητας. Η πεποίθηση του πνευματιστή στην ύπαρξη φασμάτων συνοδεύεται από τις παρεχόμενες από τον ίδιο μεθόδους επαλήθευσης της παρουσίας τους²³⁸, οι οποίες και είναι ξεκάθαρα προκαθορισμένες και συνεπείς²³⁹. Βέβαια, το εάν διατηρούν την ίδια

²³⁵ <<Are you clear when you'd say you had ceased to exist? You have six different ideas [of 'ceasing to exist'] at different times. δθπ. σ. 65. Βλ και: If you say to me...exactly this is to mean.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 69.

²³⁶ <<"If you don't cease...responsibility. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²³⁷ <<The point is this....from this statement]. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²³⁸ Ενδεχομένως, μία ορισμένη κίνηση του ποτηριού κατά τη διάρκεια μιας πνευματιστικής συνεδρίας, ένα τράνταγμα του τραπέζιού εν είδει απάντησης σε τεθείσα προς το πνεύμα του νεκρού ερώτηση, κλπ.

²³⁹ <<A Spiritualist says...a particular kind of verification.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on*

γενική αξιοπιστία με μία οποιαδήποτε άλλη μέθοδο επαλήθευσης της καθημερινότητας (πόσο μάλλον όταν συγκριθούν με αυτές των θετικών επιστημών) είναι ένα ερώτημα εκτός θέματος καθώς αυτό που ενδιαφέρει εδώ δεν είναι η αξιολόγηση της επαληθευτικής ικανότητας των κριτηρίων που θέτουν οι πνευματιστές αλλά το είδος τους και το μέτρο της απομάκρυνσής τους από την τετριμμένα γεγονοτική επιβεβαίωση που μετέχει στα κοινότερα γλωσσικά παιχνίδια επαλήθευσης. Εδώ, δηλαδή, παρατηρείται μια μορφή επιστημονοφανούς αντιμετώπισης ζητημάτων που παραδοσιακά υπόκεινται στο πεδίο έκπτωσης της θρησκείας και άρα εντοπίζεται ένα συνεκτικά καθορισμένο είδος σύνδεσης μεταξύ μίας πρότασης (που εκφράζει μία πεποίθηση) και των άμεσων (γλωσσικών και μη) συνεπειών της²⁴⁰. Ωστόσο, το τί ακριβώς εννοεί ένας πνευματιστής όταν αναφέρεται στην επιβίωση του θανάτου δεν είναι εξ αρχής ή εξ ορισμού γνωστό και σαφές, καθώς ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση υφίστανται πάμπολλες διαφορετικές οδοί επί των οποίων θα μπορούσε να κινηθεί επεξηγώντας την ιδέα που κατέχει. Το σημαντικό όμως είναι ότι αυτού του είδους η συνέχιση της επεξήγησης αποτελεί θεμιτό μέρος της κατανοητικής διαδικασίας²⁴¹ και όχι κίνηση που ως τέτοια θέτει τον διάλογο εκτός λογικών ορίων.

Εκ πρώτης, τουλάχιστον, όψεως φαίνεται προφανές ότι η θεματολογία ή η οπτική επί του κόσμου που κομίζει ο θρησκευτικός λόγος φράσσεται εντός συγκεκριμένων πεδίων, κάτι που συχνά δύναται να παραπλανήσει σχετικά με την σημασία αυτού του περιορισμού όσον αφορά την διάπλαση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Με άλλα λόγια, καθώς εύκολα μπορεί να γίνει δεκτή η ύπαρξη θρησκευτικών πεποιθήσεων επί της ύπαρξης ή μη ζωής μετά τον θάνατο αλλά δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος, για παράδειγμα, για θρησκευτικό τρόπο μετακίνησης μίας καρέκλας (εκτός και εάν η εποπτία που προτείνεται είναι αυτή ενός θρησκευτικών καταβολών εθίμου, οπότε η οπτική γίνεται πρώτα εθιμική και δευτεροφυώς θρησκευτική²⁴²), τείνει να αναχθεί σε αναγκαίο και ικανό όρο παραγωγής θρησκευτικής γλώσσας (και άρα οπτικής) η επεξεργασία ορισμένων μόνο θεμάτων. Η μία από τις δύο όψεις του λάθους τέτοιων εικασιών γίνεται φανερό με το παράδειγμα των πνευματιστών, αφού σε αυτήν την περίπτωση παρατηρείται μία μη-θρησκευτική (έως επιστημονοφανής) διαχείριση παραδοσιακά θρησκευοσκεπών εμπειριών. Η άλλη όψη της λανθασμένης εικασίας που συνήθως πραγματοποιείται, ότι δηλαδή δεν μπορεί να υπάρξει θρησκευτική αντιμετώπιση ενός οποιουδήποτε ζητήματος χωρίς να εξεταστεί πρώτα το συμβατικό νοηματικό του περιβάλλον είναι εύκολο να καταδειχθεί είτε παρίνοντας υπ' όψιν την δυνητικά

---

aesthetics, psychology and religious belief, ό.π., σ. 70. Βλ. και: <<I would at least...what he does with it.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴⁰ <<Spiritualists make one kind of connection. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴¹ <<If a spiritualist wishes to give me...what he does with it. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴² Βλ. εντολές περί μη μίξης υφασμάτων, Της Παλαιάς Διαθήκης άπαντα, μτφρ. Η.Δ. Leeves, Ι. Lowndes, Νεόφυτος Βάμβας, Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Χ. Νικολαΐδης, Κέδρος, Αθήνα 2003, Λευιτικών 19:19, σ. 147.

απεριόριστη ευρύτητα του περιεχομένου μίας θείας εντολής ως τέτοιας είτε εξετάζοντας την πολυποίκιλη ύπαρξη θεοπνευστοφανών κοινωνικών επιταγών ανά τους αιώνες.

6. β. 16. Διαφορά πνευματισμού και θρησκείας

Η περίπτωση του πιστών, τους οποίους ο Wittgenstein διαχωρίζει αυστηρά (τουλάχιστον ως υποκειμενοποιήσιμη ομάδα και, φυσικά, όχι απαραίτητα ως άτομα) από τους πνευματιστές δεν επιδέχεται παρόμοιας επεξεργασίας καθώς εκεί εκλείπει πλήρως οποιαδήποτε (απλομερώς επαληθευσιοπαγής) σαφήνεια ως προς την σύνδεση που πραγματοποιείται μεταξύ μίας πρότασης που εκφράζει μία θρησκευτική πεποίθηση και άλλων που αποτυπώνουν είτε τις συνέπειές της είτε την επαλήθευσή της²⁴³. Πρέπει να επαναληφθεί το ότι το κατά πόσο ο ίδιος ο πιστός θα επιμείνει ότι ένα ορισμένο συμβάν αποτελεί ή όχι επαλήθευση της πίστης του²⁴⁴ παρ' όλη την κατάδειξη των αντιφάσεων που γεννώνται όταν καταδεικνύεται η ασυμβατότητα μεταξύ αυτού του είδους της επαλήθευσης και όλων των υπολοίπων που χρησιμοποιούνται καθημερινά δεν παίζει κανένα αποδεικτικό της (κοινώς νοουμένης) επαληθευσιμότητας των θρησκευτικών προτάσεων ρόλο.

Το παράδειγμα που παραθέτει ο Wittgenstein (όπου ένας συγγραφέας παραθέτει την απόδειξη της αθανασίας της ψυχής ως τεκμαιρόμενη από την πεποίθηση ότι η ευθύνη που του ανατέθηκε δύναται να υπερβεί τα όρια της ζωής του²⁴⁵) είναι ενδεικτικότατο της ιδιαιτερότητας των εννοιών της απόδειξης ή της επαλήθευσης εντός του πλαισίου του θρησκευτικού λόγου. Η διαφορά με την χρήση της έννοιας της επαλήθευσης από τους πνευματιστές είναι προφανώς χαώδης. Ο πιστός χειρίζεται εξ αρχής με τρόπο εντελώς ασύγκριτο προς αυτόν του πνευματισμού την αποδοχή εκ μέρους του της αλήθειας της επιβίωσης του θανάτου, καθιστώντας οποιαδήποτε αναφορά σε φάσματα ή παρομοίως γεγονοτικά ευπροσάρμοστα όντα όχι άκυρη, δεδομένου ότι ένας πιστός θα μπορούσε κάλλιστα να είναι και πνευματιστής²⁴⁶, αλλά αυτοτεθέν εκτός θρησκευτικού λόγου γλωσσικό βήμα. Φυσικά, αυτού του είδους ο αλλού ρητός²⁴⁷ και εδώ εμφανιζόμενος περιορισμός του θρησκευτικού λόγου από τον Wittgenstein εντός ενός έστω και αρκετά ευρέως πλαισίου γλωσσικών οικογενειακών ομοιοτήτων καμμία εκ των οποίων δεν ταυτίζεται με καθαρά δεισιδαιμονικές τάσεις ή πρακτικές στερεί από την πραγμάτευση της θρησκευτικής πίστης την δυνατότητα παρατήρησης

²⁴³ <<I know that much, that some people connect this phrase with particular kind of verification. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.70.

²⁴⁴ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 56-57.

²⁴⁵ <<A great writer said that...Well, if this is the idea [all right]. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴⁶ <<If a Spiritualist...the man I quoted said, etc., etc.] >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴⁷ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 59.

μίας διαλεκτικής σχέσης συνανάπτυξης με δεισιδαιμονικές οπτικές, χαρακτηριστικό άμεσα συναρτημένο με την κοινωνιοστράφειά της. Αυτή η αντιμετώπιση είναι προφανές ότι βοηθά στον τονισμό των αμιγώς εσωτερικών σηματοδοτικών στοιχείων της θρησκευτικής γλώσσας αλλά ίσως δυσχεραίνει την έμπρακτη αναγνώριση των θρησκευτικών φαινομένων ως πιθανά αξεδιάλυτων ενώσεων με τετριμμένα λανθασμένες χρήσεις της κοινότατης τεχνικής της γεγονοτικής επαλήθευσης.

6. β. 17. Κατανοησιμότητα των θρησκευτικών εκφράσεων και εικόνα ως ένδειξη χρήσης

Ο Wittgenstein, επιχειρώντας να αποδώσει ένα ακριβέστερο περίγραμμα του τρόπου με τον οποίο γίνεται χρήση των εικόνων στα θρησκευτικά παιχνίδια, δίνει το παράδειγμα κάποιου που δηλώνει ότι ίσως ειπωθεί με κάποιον άλλον μετά θάνατον²⁴⁸. Το ότι η ακριβής σύλληψη της επαλήθευσης μίας τοιουτοτρόπως περιγραφείσας συνάντησης είναι εξ ορισμού σχεδόν αβυθομέτρητη δεν σημαίνει ότι η πρόταση που εκφράζει αυτήν την πεποίθηση είναι εντελώς ή εξ ορισμού ακατανόητη ως τέτοια. Σίγουρα, δεν αρκεί ή (ακόμα και:) δεν αρμόζει να επιχειρηματολογήσει κάποιος υπέρ (ή, αντιθέτως: κατά) αυτής ούτως ώστε να ισχυροποιήσει την αληθειακή της θέση. Το να υποστηρίξει κάποιος όμως ότι η προκειμένη δήλωση του δεν του είναι απλώς δυσχερώς ασαφής (και κυρίως ασαφώς έως καθόλου επαληθεύσιμη) αλλά πλήρως ακατανόητη (δηλαδή σχεδόν ισοδύναμη με μη-γλώσσα) θα ήταν προφανώς άτοπο²⁴⁹. Εξίσου λάθος όμως θα ήταν το να θεωρηθεί κατανοήσιμη μια τέτοια πρόταση μόνο στο μέτρο που μπορεί να αντικατασταθεί από μία άλλη εκφράζουσα ένα συναίσθημα φιλίας ή μία ορισμένη στάση²⁵⁰. Μετατοπισιμότητα και αντικαταστασιμότητα ενός βήματος μέσα σε ένα γλωσσικό παιχνίδι (πόσο μάλλον η μεταφορά σε άλλο παιχνίδι) δεν έχουν καμμία σχέση με την κατανοησιμότητα²⁵¹ καθώς αυτή δεν προκύπτει ως ένα είδος κρυμμένου ή δυσδιάκριτου στόχου ικανού να επιτευχθεί μόνον με την επιτυχή απόδοση τιμών σε ορισμένες μεταβλητές ή προτάσεις²⁵². Το να υποτεθεί ότι ο άνθρωπος που πραγματοποίησε την συγκεκριμένη δήλωση χρησιμοποίησε μία εικόνα (αυτή μίας μελλοντικής συνάντησης), δηλαδή ότι διέφυγε της τετριμμένης εκφοράς μίας απλώς βεβαιώσιμης ή διαψεύσιμης πρόβλεψης, δεν σημαίνει ότι τίποτα

²⁴⁸ <<Suppose someone...after death" >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 70.

²⁴⁹ <<would I necessarily say that... "yes. I understand him entirely." >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 70-71.

²⁵⁰ <<Lewy "In this case, you might only mean that he expressed a certain attitude. " >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵¹ <<I would say No...anything else? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71. και <<"He could just as well...said something else.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 4.063, σ. 70 και πρτ. 4.431, σ. 81.

περισσότερο από το ότι υπέδειξε μία (σχετικά ασυνήθη) χρήση, αυτή της θρησκευτικής οπτικής.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση οδηγητικών εικόνων όπως αυτή που αντιστοιχεί στην περιγραφή του θεϊκού οφθαλμού που κατοπτρεύει τα πάντα²⁵³. Και εδώ η θρησκευτική γλώσσα επιβάλλει μία ορισμένη και άρρηκτα υποστασιακή χρήση της εν λόγω πρότασης, δηλαδή αποκλείει σχεδόν φαιδρά ερωτήματα περί φρυδιών κλπ²⁵⁴. Το να καταλάβει κάποιος την πρόταση που περιγράφει την εικόνα σημαίνει το να καταλάβει την υποδεικνύμενη χρήση²⁵⁵ της και όχι το να φερθεί γλωσσικά σε αυτήν την πρόταση ή δήλωση όπως ακριβώς σε κάθε άλλη (μη-θρησκευτική) εικόνα. Αυτό αποδεικνύεται και από την διερεύνηση των δυνατοτήτων ύπαρξης διαφωνιών μεταξύ συνομιλητών επάνω στην εικονοφανή πρόταση. Τέτοιες διαφωνίες θα εντοπιζόνταν στην περίπτωση της μετά θάνατον συνάντησης εάν η επιδεικνύμενη χρήση της πρότασης κατέληγε να διαφέρει μεταξύ των δύο συνομιλητών, κάτι που θα αναδεικνυόταν από την διαφοροποίηση των προβλέψεων περί αυτής ή περί των επαγόμενων συνεπειών της πρότασης²⁵⁶.

Ωστόσο, το να παρεξηγηθεί η εικονοδοχειακότητα μιας πρότασης ως αυτούσια και ανετερόδευτα (που δεν δείχνει προς καμία άλλη κατεύθυνση δηλαδή) καθοριστικό στοιχείο του νοήματός της εκ πρώτης όψεως δεν είναι κάτι ασυνήθιστο. Ενίοτε, και οι ίδιοι οι πιστοί ενδέχεται, θεωρώντας προφανή τη διαφορά μεταξύ μίας θρησκευτικής εικονοδοσίας και της περιγραφής μίας ξεκάθαρα αντικειμενοστραφώς συστοιχίσιμης εικόνας, να επιμείνουν, παρ' όλ' αυτά, στην επισήμανση μιας τέτοιας διάστασης, αναγνωρίζοντας, έτσι, υπόρρητα την δυσδιαμφισβήτητη θέση της απλοϊκότερης σύλληψης μιας εικόνας ως την προφανέστερη και άρα την συχνότερα προτιμώμενη μεταξύ όλων των δυνατών χρήσεών της²⁵⁷.

6. β. 18. Η εικόνα ως τρόπος αποδέσμευσης από την συνήθως προεπιλεγμένη χρήση της γλώσσας

Η ιδιόμορφη σημασία των εικόνων, όχι ως περιγραφικών συστημάτων αλλά ως συμβολοδοχικών δεικτών αποδέσμευσης από την τετριμμένη νοηματοδοσία της γλώσσας, μαζί με τις περιπλεκτικές

---

²⁵³ <<"God's eye sees everything" -I want to say of this that it uses a picture. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵⁴ <<Are eyebrows going to be talked of, in connection with the Eye of God? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵⁵ <<We associate a particular use with a picture>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵⁶ <<Yes, this might be a disagreement,....conclusions I did not expect him to draw. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

²⁵⁷ <<Suppose I say....have misunderstood me? >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 71.

αδυναμίες²⁵⁸ που αυτές συμπαρασύρουν σε κάθε προσπάθεια κατανόησης του θρησκευτικού λόγου έχει επισημανθεί από τον Wittgenstein χωρίς όμως να ανάγεται απαραίτητα σε κάποιο αυτόματα ή αδικαιολόγητα καταλαμβάνον επιδραστικότερη ενός απλού εργαλείου θέση επί όλων των υπολοίπων μέσων που δύναται κάποιος να χρησιμοποιήσει για να αποτρέψει την νοηματική φραγή της γλώσσας εντός συνθετοποιήσιμων αλλά εν τέλει ουσιωδώς απλών γεγονотоγραφικών αρμών²⁵⁹.

Η επιλογή μίας ορισμένης εικόνας στο πλαίσιο του θρησκευτικού λόγου μάλλον θα πρέπει να τυγχάνει ενός ιδιαίτερου χειρισμού ως εσωγενές φραξεορρηκτικό μέσον της γλώσσας ικανό να απαιτήσει (όχι σπάνια λόγω της προφανούς αδυναμίας απόδοσης κυριολεκτικότητας σε αυτό²⁶⁰) καινοφανή χρήση, δηλαδή (κατ' ελάχιστον) αναγνώριση της (έστω και τυπικής ή ταξινομητικής) μοναδικότητας του θρησκευτικού λόγου και μετοχή σε αυτόν όχι φυσικά ως αποδοχή της πίστης αλλά ως αποδοχή του ιδιαίτερου τρόπου ομιλίας περί πίστης τον οποίο απαιτεί κάθε αξίωση περί πληρότητας που εγείρει μία συζήτηση περί θρησκευτικών θεμάτων. Επομένως, η αναγνώριση του ότι ένας πιστός κάνει χρήση μίας καθορισμένης εικόνας αποτελεί μία γραμματική παρατήρηση²⁶¹, καθώς επιχειρεί να εστιάσει στον τρόπο σύνδεσης της πρότασης που την περιγράφει με μία συγκεκριμένη τεχνική χρήσης της και όχι να αναδειξεί την εικόνα ως τέτοια σε κάποιο αυτόνομο γλωσσικό είδος αναγκαία συμπλέον αποκλειστικά με την θρησκευτική γλώσσα. Η παρατηρούμενη αυτή σύμπλευση οφείλεται στην εγγενή και δυσπρόσιτη με τα περισσότερα απλόμορφα γλωσσικά εργαλεία ιδιομορφία της θρησκευτικής γλώσσας και όχι σε κάποιου είδους υποβαθριακή αλλά αυθαίρετη σύμπραξη μεταξύ θρησκευτικότητας και εξεικονισμού²⁶². Άρα μία θρησκευτική εικόνα χρησιμοποιείται κατά πολύ διαφορετικούς τρόπους από μία οποιαδήποτε άλλη εικόνα (καθώς δεν συνάγονται του ίδιου είδους συνέπειες ή δεν πραγματοποιούνται του ίδιου είδους συνδέσεις δι' αυτής²⁶³), χωρίς κάτι τέτοιο όμως να σημαίνει ότι αποτελεί γλωσσικό λάθος ή δυστοποθετήσιμη στο γλωσσικό σύμπαν εξαίρεση η χρήση της. Η εικόνα στον θρησκευτικό λόγο συσχετίζεται με μία συγκεκριμένη χρήση. Η χρήση παραμένει, αυτονόητα, η βασικότερη ένδειξη του νοήματος της θρησκευτικής έκφρασης²⁶⁴.

---

²⁵⁸ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σσ. 59, 65, 68-69, 71.

²⁵⁹ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., 1.2, σ. 45.

²⁶⁰ Βλ. τα περί του οφθαλμού του θεού, Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.71.

²⁶¹ <<When I say he's using a picture....or does not draw.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., 72.

²⁶² <<If Smythies....philosophically arrogant.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 72.

²⁶³ <<Normally,....except further muddles. >> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π. σ. 72.

²⁶⁴ Θεόφιλος Βέικος, ό.π., σσ. 158-159.

6. β. 19. Η ανάκλυψη του θρησκευτικού λόγου ως αποκύημα της εμπράγματης ενασχόλησης με οριακά στοχαστικά περιβάλλοντα ή πεδία (όπως ο θάνατος ενός προσώπου)

Από την ενίοτε απαγορευτική μονοσήμαντης σαφήνειας πεπλεγμένη ρητορική του Wittgenstein²⁶⁵ μπορεί να εξαχθεί μία βασικότερη παρατήρηση: εκ της εξέτασης του συνόλου των θρησκευτικοπαγών παραδειγμάτων που δίνει ο Wittgenstein, τίθεται εμμέσως (και μερικώς μόνο) ένα θεμελιωδέστατο έρεισμα επί του οποίου δύνανται να προκύψουν, ειδικά σε συνδυασμό με την γενικότερη (μάλλον σκιοτραπώς εμφανιζόμενη και ποτέ μακροσκελή) μυστικοστραφή αντιμετώπιση του θείου από τον Wittgenstein²⁶⁶, συμπεράσματα (περιορισμένης εφαρμογής) περί της τοπογραφίας των γλωσσικών και συμπεριφορικών περιβαλλόντων που ευνοούν την ανάδυση (ή την επίφυση) του θρησκευτικού σκέπτεσθαι. Τέτοια περιβάλλοντα εντοπίζονται συχνά σε οριακές περιοχές της ανθρώπινης εμπειρίας. Εδώ παρατηρείται μία ενδιαφέρουσα αντιστρεπτικότητα ορισμένων ουσιωδών χαρακτηριστικών του θρησκευτικού λογισμού: ενδεχομένως δεν διέπεται απλώς από μία εγγενή οριακότητα αλλά ενίοτε προσελκύεται και ο ίδιος από την ήδη ανευρισκόμενη αλλού (γεγονοτική, εμπειρική ή άλλη) οριακότητα. Η υποστασιακά σε μεγάλο βαθμό απαραίτητη (καθώς σε αντίθετη άποψη η γλώσσα και ο κόσμος θα εγκλωβίζονταν σε μία ουροβορειδώς αυτορρηκτική θετικιστικοκρατία) απόπτωση του εμπειριοκρατικού λόγου (όπως στην περίπτωση της κατηγοριακής τοποθέτησης της κατάστασης του υποκειμένου με τον θάνατο) σε α-λειτουργικότητα παρέχει τόσο τον απαραίτητο λογικό χώρο όσο και το αποπεμπτικό έναυσμα έκπτυξης της θρησκευτικότητας. Φυσικά, είναι αυτονόητο ότι οι παραπάνω προβληματισμοί μόνο εντός των ορίων μιας τολμηρής εικοτολογίας μπορούν να τεθούν καθώς ο,τιδήποτε άλλο θα απαιτούσε αυτομάτως να θεωρηθεί μία αποσπασματική και ανεπιμέλητη από τον ίδιο τον Wittgenstein συλλογή σημειώσεων (καταγεγραμμένων μάλιστα από μαθητές του) ένα πλήρες και ολοκληρωμένο κείμενο (κάτι που προφανώς είναι εξ ορισμού αδύνατο)²⁶⁷ επιθέτοντας μάλιστα σε αυτό και την επιπλέον ιδιότητα της έμμεσης συμπλήρωσης του περιεχομένου του μέσω της καταγραφής όχι μόνο όσων περιέχει αλλά και όσων (και ποιων) δεν περιέχει (κατά το παράδειγμα ενός ολοπλεύρως επεξεργασμένου κειμένου όπως το *Tractatus*²⁶⁸).

²⁶⁵ Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*, εισ.-μτφρ. Σχόλια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1993, Εισαγωγή, σσ. 16-17.

²⁶⁶ Θεόφιλος Βέικος, ο.π., σ. 99.

²⁶⁷ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., Preface.

²⁶⁸ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., Πρόλογος, σσ. 43-44.

7. Συμπεράσματα

Θεωρώντας (μάλλον αναγκαστικά) αυτονόητο το ότι ο όχι αθώα επιλεγμένος (καθ' ότι αρκετά ευρύς ώστε να παρέχει ικανό χώρο προς βαρυλεκτική ευκαμψία και αρκετά στενός ώστε να δικαιολογεί την συμπερίληψη ενός μικρού, σχετικά, αριθμού κειμένων) σκοπός της εργασίας (δηλαδή [κατά βάσιν] η συνοπτική εξέταση των ιδιαιτεροτήτων που εντοπίζει ο Wittgenstein στα θρησκευτικά παιχνίδια και γενικότερα στην θρησκευτική γλωσσική πρακτική) μπορεί γενικά να (ή ακόμα ανερυθρίαστοτερα: έχει ήδη) επιτευχθεί εντός καθορισμένων αναλυτικών ορίων, πριν από κάθε επανέκθεση των (βιαζόντων την απτότητα της έννοιας καθελκύνοντας εγκυροφανείς πρακτικές από [εν τέλει] χαμαιπετέστερες επιστήμες²⁶⁹ εδώ οριστέων ως:) ευρυμάτων της παρούσας μελέτης, οφείλει να επισημανθεί η, προσεγγίζουσα την αδυνατότητα, δυσκολία ξεκάθαρα διαχωρισμού μεταξύ της βαθύνοος σκέψης του ίδιου του Wittgenstein τόσο επί του θεού και του (θεοτραπώς) υπερβατικού στοιχείου ως τέτοιου όσο και επί της δέουσας συμπεριφοράς του απέναντί του και της αντίληψής του επί της εν γένει εκδηλούμενης θρησκευτικής πίστης μέσα στις καθημερινές γλωσσικές πρακτικές. Ένας στοχαστής του οποίου η πορεία παρουσιάζει σχεδόν εξαρχής την λογική αρρηκτότητα που σε κάθε βήμα αποκαλύπτεται στην βιτγκενσταϊνική σκέψη, θέτει εκ προοιμίου απροσμέτρητες δυσκολίες σε κάθε ερευνητή που θα αποπειραθεί να απεγκλωβίσει τις όψεις των θρησκευτικών παιχνιδιών που δεν επιδέχονται καμμίας αναγωγιστοειδούς (σε δυσαιτιολόγητες [έως και μη-αιτιολογήσιμες, καθ' ότι η συμμετοχή τους στο γλωσσικό παιχνίδι της αιτιολόγησης είναι προφανώς πολύ διαφορετική όταν οι εν λόγω πεποιθήσεις φορούν τόσο κοσμοπλαστικού βάθους αντιλήψεις όπως η θεώρηση του θεού] προσωπικές πεποιθήσεις) υπόσκαψης της λογικής τους ανεξαρτησίας και άρα, πέραν μίας επιφυλακτικής κριτικής, οφείλουν να ειπωθούν (όχι μόνο, αλλά σίγουρα:) και ως όχι ολοπλεύρως εκπηγάζουσες από κάποιου είδους κοινωνιοστραφή επιπεδοποίηση απόψεων του φιλοσόφου που εντός του πλαισίου αλληλοσυναρμογής των υπολοίπων αντιλήψεών του περί εξ ίσου (αν όχι υποβαθριακών, τουλάχιστον βαθέων) ζητημάτων θα κατείχαν μία αξιότερα ευπροσαρμοστότερη θέση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η δέουσα προσοχή πιθανότατα δεν είναι αρκετή ώστε να αποφευχθούν αποφάνσεις που ίσως ο ίδιος ο στοχαστής θα εξελάμβανε ως κατ' ελάχιστο περιττές και ως κατά μέγιστο λανθασμένες.

Ήδη από το *Tractatus*, ο Wittgenstein είχε αποδώσει στο μυστικό στοιχείο και στον -αν όχι ομοθέσιο, τουλάχιστον εγγυφανή αυτού- θεό, μία ολοπλεύρως εξωγλωσσική θέση, όπου η υπερβατικότητά τους μπορούσε ταυτόχρονα να δειχθεί και να υπερκεραστεί (όχι κατ' ουσία αλλά κατ' όνομα μόνο) αυστηρά μέσα δείξης, δηλαδή μέσω της γλωσσορρηκτικής διαδικασίας της

²⁶⁹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 4.111, σ. 71.

σύλληψης του κόσμου και της ζωής ως ενός περιορισμένου όλου²⁷⁰. Η επίτευξη αυτής της εξωγενούς θέασης του κόσμου παρέχει τα κατάλληλα εφόδια προσέγγισης του νοήματός του ως τέτοιου καθιστώντας, φυσικά, τον οποιοδήποτε μετασχηματισμό του σε λέξεις ή προτάσεις εντελώς άτοπο. Αποφεύγοντας οποιαδήποτε διάθεση εξαγωγής τελεσιδικων συμπερασμάτων, ειδικά όταν γίνεται λόγος για ζητήματα τόσο εύκολα ετεροιώσιμης λογικής ιχνηλασιμότητας όσο αυτονόητα είναι η φιλοσοφική επεξεργασία της θρησκευτικής πίστης, αξίζει να σημειωθεί ότι, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως και χωρίς να παρακάμπεται ή να αγνοείται η απαραγνώριστη σημασίας και εδράζουσα μάλλον σε μία αυτοθεσπιζόμενη ως ύστατο σκοπό ειλικρίνεια²⁷¹ φιλοσοφική ευελιξία που παρουσιάζει ολόκληρο το βιτγκενσταϊνικό έργο ως μία συνεχή και τόσο δομικά όσο και τυπικά απροκαθόριστης εμβέλειας ή τέλους έρευνα πάνω στην γενικότητα και βαθύτητα εννοούμενη αλήθεια²⁷², φαίνεται πως ο Wittgenstein διατηρεί λίγο έως πολύ σταθερή αυτήν την απόδοση εκ μέρους του (εξω-)οριακότητας στην θρησκευτική πίστη, καθώς ακόμα και στην 'Διάλεξη πάνω στην ηθική', το προϊόν της εξέτασης της θρησκευτικής γλώσσας δεν εμφανίζει καμμία βαθιά τροποποίηση σε σχέση με ό,τι είτε ειπώθηκε είτε υποδείχθηκε στο Tractatus. Ο θρησκευτικός λόγος, δηλαδή, παραμένει θεμελιωδώς α-νόητος και απροσέγγιστος αξοριστέος μαζί με αυτόν της ηθικής στην σφαίρα του (ακόμα και γλωσσικά) ανενθαδικοποίητου υπερβατικού. Στις 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη', η ακρότητα αυτής της απομόνωσης και της στέρησης μετοχής στην θεμιτά εννοηματισμένη καθημερινή επικοινωνία (την παρέχουσα το αξιωματοειδές πρότυπο επιμέτρησης και κρίσης όλων των λίγο έως πολύ περιφερειόθετων [και εδώ έγκειται, φυσικά, και ένα από τα βασικότερα προβληματικά σημεία κάθε φιλοσοφικής θεώρησης που καθιστά την κοινή, καθημερινή γλώσσα εστιακό (και άρα: έμμεσα και κατά ορισμένους [μόνο] τρόπους: αξιοδοτικό) κέντρο της] γλωσσικών τόπων) φαίνεται να υποχωρεί υπό την επίδραση (και ως απότοκος) της γενικότερης μεταστροφής της βιτγκενσταϊνικής σκέψης από την αρτιοφανή ακαμψία του Tractatus και την πορισματικά δύστοκη εικονιστικότητα των προτάσεων στην θεμελιωδώς ανοικτή δυναμικότητα της σύλληψης της γλώσσας ως συνεχώς επαναθέσιμου και οργανικά λειτουργούντος συστήματος η μελέτη του οποίου αναγκαστικά περνάει μέσα από τον τεχνητό διαμερισμό του σε γλωσσικά παιχνίδια, δηλαδή σε απομονώσιμες (και έτσι τονιστέες) μονάδες χρήσης μίας γλωσσικής πρακτικής που κατ' αυτόν τον τρόπο φωτίζεται καθαρότερα ως εγγενώς πολυεστιακή και μονοενοιακά ανομοιογενοποίητη²⁷³. Βέβαια, η περιφερειακότητα αυτή, εκπεφρασμένη ως αποτέλεσμα μίας σύμπραξης ευάριθμων ιδιαιτεροτήτων, μάλλον, και όχι ως ένδειξη υποβιβασμένης σημαντικότητας, εξακολουθεί να διακρίνεται όχι πλέον σε μία

²⁷⁰ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ό.π., πρτ. 6.432 και 6.45, σ.130.

²⁷¹ Θεόφιλος Βέικος, ό.π., σσ. 127-129.

²⁷² Θεόφιλος Βέικος, ό.π., σ.128.

²⁷³ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 23-24, σσ. 35-37.

ολοκληρωτική απεμπόληση από τις θεμιτά δομημένες (και άρα εξ ολοκλήρου αντιστοιχισμένες με καθαρά γεγονοτικές απεικονίσεις) προτάσεις αλλά ως μία ιδιόμορφη λογική ανεξαρτησία²⁷⁴ των θρησκευτικών παιχνιδιών έναντι όλων των υπολοίπων.

Μία παρόμοια -βαθμοδειχθέντως ουσιοτροπική- μετάπτωση έχει υποστεί και το κριτήριο της επαληθευσιμότητας των θρησκευτικών προτάσεων²⁷⁵, αφού από συμπεριλαμβανόμενο αυτόματα στο σύνολο των κριτηρίων η χρήση των οποίων αυτομάτως απονομιμοποιείται λόγω της αναγνώρισης της υπερβατικότητας του θρησκευτικού νοήματος καταλήγει όχι πλέον ολωσδιόλου απορριπτέο αλλά αρκετά μεταβληθέν ώστε η ίδια του η σημασία να εισροφάται στην μη-γεγονοτική σφαίρα της θρησκευτικής γλώσσας.

Αυτό που ίσως δέχθηκε την μικρότερη μεταβολή κατά την εξέλιξη της βιτγκενσταϊνικής σκέψης είναι η ακατάβλητη προσπάθεια να αποκρουστούν οι επιθέσεις κάθε είδους αναγωγισμού στον θρησκευτικό λόγο. Στο *Tractatus*, ο τελευταίος παραχωρείται σε μία τύποις μόνο εκφραστικά ακυρωτική²⁷⁶ σιωπή καθώς λογίζεται ως αδύνατη η οποιαδήποτε μετατροπή του σε έγγλωσση γεγονοτικότητα. Στις 'Διαλέξεις πάνω στην θρησκευτική πίστη', γίνεται τελείως φανερό η καθ' όλα απαραγνώριστη αυτονομία των θρησκευτικών παιχνιδιών²⁷⁷ και η εγγενής προβληματικότητα κάθε απόπειρας αναγωγής τους σε δύσμορφη εκδοχή είτε άλλων παιχνιδιών είτε στοχευόντων στην ισοδυναμία και αντικαθιστουσών των κομβικών μερών αυτών εκφράσεων. Κάτι τέτοιο, όμως, ενδεχομένως να αμφισβητηθεί όσον αφορά την 'Διάλεξη πάνω στην ηθική', αφού εκεί οι θρησκευτικές προτάσεις δέχονται μία μετριασμένης λογικής ανεξαρτησίας θέση ως αλληγορίες²⁷⁸, ως εκ φύσεως ετερόφωτα εκφράσιμες σκέψεις, δηλαδή.

Ένα από τα σημαντικότερα όπλα που κατάφερε να εγχειρίσει στο φιλοσοφείν ο Wittgenstein (εάν κάποιος, φυσικά, αποφασίσει να δει την γενικότερα ισοπεδωτικότερη κριτική του στην υπαρκτή φιλοσοφία υπό το φώς μιας -το λιγότερο- επίμονης αισιοδοξίας), ειδικά στην περίπτωση της θρησκευτικής γλώσσας, είναι αυτό της αποφραγή της φιλοσοφικής θέασης της γλώσσας από τις δυσκατάρριπτες υφαρπαγές κάθε είδους υπεραναγωγιστικής λογικοκρατίας επί της επικράτειας εξ ολοκλήρου ετερόπηγων γλωσσικών διαστάσεων (όπως η θρησκευτική)²⁷⁹. Το αδιέξοδο μίας τετριμμένα εμπειριοτραπούς ανάλυσης του θρησκευτικού λόγου, μετά την βιτγκενσταϊνική επεξεργασία, έχει καταστεί πλέον αναπότρεπτα φανερό. Η οποιαδήποτε εν δυνάμει ετεροστραφής εξάρτηση του θρησκευτικού λόγου δεν είναι φυσικά εξ αρχής αποκλεισμένη, όμως κάθε απόπειρα

²⁷⁴ W. Donald Hudson, *ό.π.*, σ. 162.

²⁷⁵ Βλ. και W. Donald Hudson, *ό.π.*, σσ. 148-149.

²⁷⁶ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, *ό.π.*, πρτ. 6.522 και 7, σ.131.

²⁷⁷ Θεόφιλος Βέικος, *ό.π.*, σσ. 141-142. Βλ. επίσης, Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, *ό.π.*, πρτ. 109, σσ. 74-75.

²⁷⁸ W. Donald Hudson, *ό.π.*, σ. 81.

²⁷⁹ W. Donald Hudson, *ό.π.*, σ. 138.

γενετικής επανασύνδεσής της (έως το σημείο της ξεκάθαρης υπαναγωγής) με οποιαδήποτε γλωσσική ετερότητα οφείλει να απαντήσει στους προβληματισμούς που έχει θέσει ο Wittgenstein και να λάβει σοβαρά υπ' όψιν τις ενστάσεις του.

Ένα άλλο, βασικότατο χαρακτηριστικό που αναδύθηκε από την μελέτη των κειμένων που επιλέχθηκαν εδώ είναι η ταχύρρευστη αλλά μονοκατευθυνόμενη μεταβλητότητα της εξηγητικής υποβαθριακότητας της εικόνας στο όλο σύστημα των εκφάνσεων του θρησκευτικού λόγου. Από την πλήρη αδυναμία συνάρτησης του εικονιστικού προτύπου με τις θρησκευτικές προτάσεις στο *Tractatus* και τον ενδιάμεσο σταθμό της απόδοσης αποκλειστικά αλληγοριοπαγούς -και άρα άμεσα απορριπτέας ως αγεγονοτικοποίητης²⁸⁰- υπόστασης έως, τέλος, την περίπλοκη θέση της εικόνας ως ενδεικτικού μίας πολύπλευρης γλωσσικής χρήσης και οφειλόμενου κατά βάσιν γραμματικοτραπούς²⁸¹ προσοχής διαλογικού εργαλείου (και όχι νοηματικού αυτοσκοπού), η βιτγκενσταϊνική σκέψη ακολούθησε και εδώ μία παρόμοια (αλλά πιο ευχάρακτη στην περίπτωση της εικόνας) πορεία από μία αρχική απαραβίαστη γεγονοστράφεια σε μία σχεδόν πλήρως αντίθετη υπόσκαψη κάθε δικαιώματος τελικής θεμιτοποίησης μιας γλωσσικής περιοχής οποιασδήποτε γεγονοτικοβαορούς φιλοσοφικής θεώρησης.

Επίσης, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα διάφορα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής πίστης που εντοπίζονται από τον Wittgenstein δεν συνιστούν ένα από μόνο του επαρκές σύνολο παρατηρήσεων συναρμόσιμων σε μία τυπική θεωρία καθώς ακόμα και μεταξύ τους συνδέονται κατά οργανικό (και όχι τυποποιησιμα απόλυτο) τρόπο, δηλαδή κυρίως μέσω οικογενειακών ομοιοτήτων. Η σύνδεση αυτή δεν είναι κάποιο ιδιαίτερο και ταυτοποίησιμο ως έκφανση μίας υποκείμενης δομικής αρχής γνώρισμα που προκύπτει από κάποιο συγκεκριμένο και απομονωτικά προκατειλημμένο είδος ανάλυσης αλλά ο φυσικότερος (δηλαδή ο [αναγκαστικά έως ενός (ίσως και κοντινού) σημείου] όσο το δυνατόν πιο ολιγοπροϋπόθετος) ίσως τρόπος ανάγνωσης των δεδομένων του ζητήματος. Ο θρησκευτικός λόγος, επομένως, γίνεται αντιληπτός ως ένα πληροφορικές σύμπλεγμα μορφών ζωής και όχι ως ένα σύνολο αποτιμήσιμων (και άρα ατομικά καταρρίψιμων) πεποιθήσεων (δηλαδή ως κειμενοειδές δόγμα)²⁸², κάτι που σχεδόν αναγκάζει οποιαδήποτε ενασχόληση μαζί του να ενδυθεί μία αντιδιαμεριστικά ολοτελή εποπτεία²⁸³.

²⁸⁰ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 49.

²⁸¹ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 72. Βλ. και Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 373, σ. 151.

²⁸² Βλ. <<"In whatever way anyone...technique of the word, etc.>> Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ.68.

²⁸³ Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 122, σ. 77 και: Ray Monk, ό.π., σ. 93.

8. Κριτικές παρατηρήσεις

Όπως επί οποιουδήποτε αξιόλογου φιλοσοφικού έργου, έτσι και εδώ, οφείλουν να επισημανθούν ορισμένα σημεία ανάκυψης ορισμένων διαφωνιών ή αντιρρήσεων στην όλη αρτιότητα του φιλοσοφικού στοχασμού του Wittgenstein, που παρ' όλη την πιθανή ευκαταρριπτότητα από τον ίδιο, μπορούν να βρουν έναν -τουλάχιστον- προστατεύσιμο χώρο εκδίπλωσης (καθ' ότι ο ίδιος δεν είναι πλέον εν ζωή).

Ίσως ένα από τα βασικότερα και συγκεντρωτικά πολλών δυσχερειών όσον αφορά κάθε συνεκτική επεξεργασία της γλωσσικής εκδίπλωσης της θρησκευτικής πίστης είναι το (αναπόφευκτα βεβαρημένο με υφέρπουσες καθοδηγητικές γραμμές στοχευμένης απόκρισης στις εκάστοτε τιθέμενες ερωτήσεις) στερεότυπο του πιστού που ανακλύπει από την διαλογική διερεύνηση του Wittgenstein. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη δικαιολόγηση το γεγονός ότι πολλές φορές οι λιγότερο οξυνοϊκές παρατηρήσεις είναι πιο εύστοχες: Ο πιστός, όπως κάθε (έστω και αφαιρετικοποιημένος έως του σημείου της προτυποποίησης) συνομιλητής, οφείλει να μπορεί να κάνει λάθη, να απαντά με αυτο-ακυρωτικό τρόπο ή να πραγματοποιεί πεπλανημένες αναφορές που κατόπιν επιμελέστερης εξέτασης θα απέρριπτε. Το σύνολο των διαλογικών δυνατοτήτων που βρίσκονται στις παρυφές του πεδίου εκείνου, κέντρο του οποίου είναι ένας απόλυτα συνειδητοποιημένος και κενός κάθε είδους αποκλίσεων συνομιλητής, πρέπει να διερευνηθεί γιατί προσφέρει πολλά περισσότερα από μία μονολιθική και εκτιμητική άποψη της μορφής ζωής του θρησκευόμενου ατόμου. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα δυσπροσάρμοστου αλλά αναγκαία αποκαλυπτικού αρκετών υποφωσκόντων προβλημάτων της θρησκευτικής μορφής ζωής θα ήταν το εξής: -"Πιστεύεις στην ανάσταση νεκρών;" -"Ναι". -"Πιστεύεις ότι τα μώρια μας θα ξαναενωθούν και θα ξανασυστήσουν τα σώματά μας;" -"Ναι". -"Κι αν ένα μώριο συμμετείχε και στο Α άτομο και στο Β (ενδεχομένως πριν από δεκαετίες) ποιός θα το πάρει;" " Δεν ξέρω, ο Θεός θα τα κανονίσει έτσι ώστε να γίνεται και όλα να είναι εντάξει". Το διαφαινόμενο από το σύνολο των παραδειγμάτων που παραθέτει ο Wittgenstein πρότυπο του πιστού ακολουθεί μία συγκεκριμένη γραμμή δόμησης η οποία θα μπορούσε να αποδομηθεί και να επαναδομηθεί κατά το (τουλάχιστον) ευρυφανέστερο. Γενικότερα, οι περιπτώσεις δυσμεταχείρισης αυτού που σχεδόν αξιωματοτραπώς έχει ρητά ή υπόρρητα οριστεί ως ένα συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι, θα μπορούσαν να παίξουν έναν εξαιρετικά διαφωτιστικό ρόλο επί των διαφόρων αβλεψιών ή κανονικοποιημένων προκαταλήψεων που ενδέχεται να έχουν παραβλεφθεί κατά την παρουσίαση (και ακόλουθη εξεργασία) του εν λόγω παιχνιδιού.

Η ιδιόμορφη αυτονομία που φαίνεται πως αναγνωρίζεται στο θρησκευτικό γλωσσικό παιχνίδι δεν θα πρέπει να επιτευχθεί αποκόπτοντάς το όχι μόνο τεχνητά αλλά και ουσιαστικά από

την υπόλοιπη γλώσσα, δηλαδή από την υπόλοιπη ζωή. Οι διενεργηθείσες από τον Wittgenstein γλωσσο-λογικές τομές (μαζί με τις παρεχόμενες δικαιολογήσεις τους) οφείλουν να επαναξιολογηθούν εναργέστερα, τουλάχιστον όσον αφορά την εξηγητική αρτιότητα που επιδεικνύουν απέναντι σε εν γένει ασύμβατες με αυτές θεωρήσεις, όπως, για παράδειγμα, η δυνατότητα ο συμβιβασμός μεταξύ της παρατηρούμενης επικράτησης της θρησκείας (με την μία ή την άλλη μορφή) στην υφήλιο και του ταυτόχρονου θεμελιακού της αποχωρισμού από την απτή γεγονοτική θεμιτοποιησιμότητα²⁸⁴ να μπορεί να δικαιολογηθεί χωρίς καταφυγή σε μία ισοπεδωτική παραγνώριση της ενάντια παρατηρούμενης πραγματικότητας. Φυσικά, οι θεμιτότατες αντιρρήσεις περί της στερητικής κάθε εντοπιότητας στο καθημερινό τους περιβάλλον και μη-μεταπλάσιμης σε ο,τιδήποτε ευκρινέστερο αλληγορικότητας των θρησκευτικών προτάσεων²⁸⁵ δέον είναι να υποτονιστούν καθώς ήδη καταστάθηκαν δευτερεύουσες μέσω της εν μέρει ανανεωμένης οπτικής των 'Διαλέξεων πάνω στην θρησκευτική πίστη'. Ούτως ή άλλως όμως, εδώ φαίνεται πως επανεμφανίζεται η σημασία του παρατηρούμενου 'λάθους' εκ μέρους του πιστού, το οποίο, ιχνηλατούμενο, δύναται είτε να βελτιώσει την εξηγητική ικανότητα της φιλοσοφικής οπτικής που χρησιμοποιείται είτε να αποκαλύψει ένα όμορο λάθος από την μεριά του φιλοσόφου. Παρομοίως, η απόδοση ανυπέρβατης ανεικονικότητας στην έννοια του θεού, απολιθώνοντας τις ενδεχόμενες αποκρίσεις των ίδιων των πιστών σε σχετικές ερωτήσεις, παραγνωρίζει την (ούτως ή άλλως αναγορευμένη σε απλή, [γλωσσικά] κενόπηγη αλληγορία) εν τη πράξει συχνά μεταμελητέα από τους ίδιους συμπεριφορά τους ως έγγνωστα ομοιάζουσα αυτήν απέναντι σε έναν υποτιθέμενο ηγεμόνα²⁸⁶. Μία εναλλακτική οπτική ενδεχομένως θα επέμενε στην όχι σπάνια παρατηρούμενη ανάρμοστη απτότητα της ηγεμονοφανούς σύλληψης του θεού ως ένδειξη της αναντίρρητης ύπαρξης εξεικονιστικών στοιχείων στην έννοια του θεού η απόρριψη των οποίων απαιτείται ούτως ώστε να διαφυλαχθεί η λογική αρτιότητα της πίστης. Συμπαρασυρόμενη με τα παραπάνω θα ήταν και η αποδοχή του φαινομένου της χρήσης μη πιστά ακολουθούμενων ορισμών (όπως ο σχεδόν απαγορευτικά αφηρημένος τέτοιος της έννοιας του θεού) ή, με άλλα λόγια, η ολόπλευρη συμπερίληψη του 'λάθους' στα προς εξήγηση φαινόμενα.

Ένα ακόμη σημαντικό αλλά προβληματικό σημείο στην διαπραγμάτευση της θρησκευτικής γλώσσας από τον Wittgenstein είναι το εξής: κατά την πραγματοποίηση διαλόγου μεταξύ πιστού και μη πιστού θα μπορούσε να περιοριστεί η έννοια της συμφωνίας και όχι αυτή της διαφωνίας ώστε η σημασία της τελευταίας να μην επεκτείνεται μέχρι και την συμπερίληψη της δυνατότητας αντίκρουσης αλλά απλά να σημαίνει μη-συμφωνία, (δηλαδή ακόμα και το να είμαστε σε άλλο πεδίο

²⁸⁴ Περιπτώσεις όπως αυτές των βομβιστών αυτοκτονίας δύσκολα μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς μία ενθαδικότατη μορφή επαληθευσιμότητας.

²⁸⁵ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 48.

²⁸⁶ Ludwig Wittgenstein, *Lecture on Ethics*, ό.π., σ. 48.

με κάποιον να συνιστά εξίσου θεμιτή εκδοχή διαφωνίας). Κάτι τέτοιο, φυσικά, αφορά την (καθόλου αυτονόητη) θέσπιση της ορθότερης επέκτασης της έννοιας της διαφωνίας στο εν λόγω ζήτημα. Γενικότερα, το να θεσφατοποιείται ένα μέρος της γλώσσας προτυποποιώντας το και θέτοντας δυσυπέρβλητα τείχη γύρω του, το να μην θεωρείται δηλαδή η γλώσσα σε όλη την πολυσιχιδή της πληρότητα (αποεκκεντροποιώντας οριακές περιοχές όπως η θρησκεία και παρέχοντάς τους ισόβαρο μερίδιο στην οργάνωση των γενικών λειτουργιών της γλώσσας [π.χ. θεωρώντας ότι αφού στον θρησκευτικό λόγο παρατηρούνται ορισμένα φαινόμενα, αυτά είναι οργανικώς φυσιολογικά και όχι (έστω και γραμματικές²⁸⁷) αποκλίσεις [διευρύνουμε τον κανόνα ώστε να εκλείψουν οι εξαιρέσεις, δηλαδή]]) καθιστά την ικανότητα διάγνωσης των διάφορων μελετώμενων γλωσσικών πτυχών παραπλανητικά εύκολα προορισμένη να επιτύχει. Όσον αφορά το παράδειγμα μίας τυπικής συνομιλίας μεταξύ πιστών και μη πιστών, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί πλήρως θεμιτή η απάντηση του μη πιστού 'Δεν πιστεύω στην Δευτέρα Παρουσία' στην κατάφαση του πιστού 'Πιστεύω στην Δευτέρα Παρουσία' αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι εδώ η τυποστραφώς δυναμένη μόνο ως άρνηση να οριστεί πρόταση του μη πιστού στην πραγματικότητα είναι κατάφαση ύπαρξης ενός χάσματος μη-μεταφρασιμότητας μεταξύ της κοσμοαντίληψης του ιδίου και αυτής του πιστού και όχι καθ'όλα τα δυνατά επίπεδα ανάγνωσης άρνηση της πρότασης του πιστού. Η απομάγευση εδώ θα ήταν η συνειδητοποίηση ότι όταν αρνούμαστε συντακτικά κάτι δεν σημαίνει ότι θέτουμε την αληθοτιμή 'ψευδές' σε κάτι επί του οποίου κάποιος άλλος θέτει την τιμή 'αληθές'. Ο Wittgenstein επομένως (και ενδεχομένως), θα μπορούσε να ισχυριστεί χωρίς καμμία εξήγηση, και άρα χωρίς καμμία αντίφαση, ότι δεν πιστεύει στη Δευτέρα Παρουσία.

Η αφελώς υποβιβαστική στην ιστορική επιβεβαιωσιμότητα αναγωγή μίας όψης των θεμελίων της θρησκείας σε κάτι που ως συνδέσιμο με τις μεθόδους της επιστημονοβαρούς ενθαδικότητας κρίνεται άμεσα αποξενωτικό ως προς την καθαρότητα που ειδάλλως θα επεδείκνυε (αν όχι εξ αρχής, τουλάχιστον αρκετά γρήγορα ώστε να αναγορευθεί ουσιώδης) η οριακότητα του θρησκευτικού λόγου οφείλει να ληφθεί όχι ως ιδιότυπη παρέκκλιση των πιστών (αποδόσιμη είτε στην σαγήνη της βαρυκεντρικά συνηθέστερης και άρα ομαλότερης μορφής της γλώσσας είτε στην ανάγκη να ιαθεί κάποιο χωλαίνον σημείο στο λογοθεμελιωτικό σώμα της αξιούσας κάποιο, οπωσδήποτε, είδος εγκυρότητας θρησκευτικότητας) αλλά ως αναπόσπαστο στοιχείο συγκεκριμένων θρησκείων (δεδομένου ότι η σχέση κάθε θρησκείας με την ιστορικότητα των θεμελίων της καλύπτει ένα τεράστιο φάσμα) η παρουσία του οποίου δεν είναι επ' ουδενί αναγκαία σε έναν ισομερώς κατανεμημένο στις διάφορες θρησκείες βαθμό. Απεναντίας, η πλήρης απουσία του θα έθετε ένα σοβαρότατο υποστασιακό ζήτημα όσον αφορά τόσο τη θρησκευτική πραγματικότητα όσο και τις κοινωνιοτραφείς καταβολές κάθε θρησκείας (επηρεάζοντας την

²⁸⁷ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, ό.π., πρτ. 371, 373, σ. 151.

διαδοσιμότητα του πυρήνα των πεποιθήσεων που ανήκουν σε αυτήν και άρα υποσκελίζοντας ενδεχομένως την ιστοριοφυή της εγκοινωνίση), καθιστώντας ίσως το αποδογματοποιημένο σύμπλεγμα των αρχών της μία εύκολα καταλύσιμη στάση ζωής ή θέασης του κόσμου. Ο αναφερόμενος από τον Wittgenstein πατήρ O'Hara²⁸⁸, επομένως, είχε άδικο να συνδέσει τη θρησκεία με την ιστορική συνέπεια και την εμπειρική λογικότητα αλλά, πιθανότατα, δίκιο να θέλει κάτι τέτοιο. Η γενεαλογία της θρησκείας, όπως και της ηθικής, δηλαδή η ιστοριοβαρής κριτική της πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν κατά την ανάλυση του θρησκευτικού λόγου, καθ' ότι μάλλον επηρεάζει δομικότητα τον προτασιακό σκελετό του τελευταίου²⁸⁹ και εν πάσει περιπτώσει, εάν κάτι τέτοιο δεν γίνει, καλό θα ήταν να δοθούν (μη-τετριμμένοι) λόγοι.

Ένας ακόμη λόγος να εγερθούν ριζικές διαφωνίες με την προσέγγιση του Wittgenstein στην θρησκευτική γλώσσα είναι και η διαφαινόμενη άρνηση της βαθειάς κοινωνιοστράφειας της θρησκείας μαζί με την παράλληλη απόδοση σε αυτήν της ίδιας ενυποκειμενίσιμης αποτομησιμότητας που συνήθως αποδίδεται στην επιστήμη (φράσσοντας έτσι την δομικότητα επιρροή των κοινωνιοφυών της χαρακτηριστικών).

Χωρίς να τίθεται κανένα ζήτημα αμφισβήτησης της ισχύος των λόγων που οδήγησαν τον Wittgenstein στην (μερική τουλάχιστον) επανάθεση της θρησκευτικής γλώσσας στο σύνολο των θεμιτότατα (ή έστω θεμιτά προσεγγίσιμων μέσω διαλόγου) εκφράσιμων μέσω εν τη γλώσσα (και ως μέρος της) μορφών ζωής, είναι δυνατόν να επαναξιολογηθεί η σχετική αυτονομία που αυτή απολαμβάνει ως προς την έκταση της αλληλογενετικής συνδεσμολογίας της με τις υπόλοιπες μορφές εξίσου δυσχερώς γεγονοτοποιήσιμου λόγου όπως η ενδεχομένως αθεοτραπής αναζήτηση κοσμικού νοήματος. Η απότμηση του θρησκευτικού λόγου ως ξεχωριστής (μη-ομογενοποιήσιμης με κάθε άλλη το πολύ [όχι στενά] γειτονική) γλωσσικής περιοχής (ή συνόλου γλωσσικών παιχνιδιών) βασίζεται στην καταφανή διαφορά των χρήσεων που παρατηρείται στις λέξεις και στην προτασεολογία της σε σχέση με τον καθημερινό λόγο. Εάν όμως πραγματοποιηθεί μία απόπειρα ένταξης της θρησκευτικής γλώσσας στο (απαραίτητα παραμετροδοτικό κάθε υποσυνόλου του) υπερπλαίσιο της ηθικονοματικής έγχυσης αρχών εντός του ανθρώπινου βίου ή αναζήτησης γενικού νοήματος στον κόσμο, δηλαδή εάν τεθεί εν αμφιβόλω η εγκυρότητα των υπόρρητων κριτηρίων που χρησιμοποιήθηκαν ούτως ώστε να χαρακτηριστεί ό,τι χαρακτηρίστηκε ως θρησκευτικό παιχνίδι, ίσως αμετακίνητα εμπόδια όπως αυτό της σχεδόν ανέπαφης θεμελίωσης του θρησκευτικού σκέπτεσθαι ή της αδυνατότητας συμφωνίας ή διαφωνίας μεταξύ πιστών και μη πιστών να μεταλλάσσονταν σε ευεξήγητες παρεξηγήσεις. Ούτως ή άλλως, κάτι τέτοιο απ' ενός θα ήταν σύμφωνο με μία συνεστραμμένη εφαρμογή του παραδόξου του κανόνα και απ' ετέρου θα

²⁸⁸ Ludwig Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, ό.π., σ. 57.

²⁸⁹ Φρίντριχ Νίτσε, *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ.-επιμ. Ζήσης Σαρίκας, Νησίδες, Σκόπελος 2001, σσ. 46-53 και 95-96.

καθιστούσε εν τέλει τη θρησκεία μεταπλάσιμη ή αποκρούσιμη. Το τί θα επιλεγεί τελικά αφορά στα κριτήρια συνεκτικότητας που θα εφαρμοστούν στη γλώσσα. Με άλλα λόγια, η άρνηση της ανεξαρτησίας του θρησκευτικού λόγου σημαίνει ταυτόχρονα και πλάτυνση της έννοιας της διαφωνίας, της εξήγησης, της πεποίθησης, κλπ. αλλά όχι αυτόματα (δηλαδή μη-απαιτούσα όχι εύκολη δικαιολόγηση) διάπραξη φιλοσοφικής αστοχίας.

Άρρηκτα συνδεδεμένο με την κοινωνιογενώς διαμορφούμενη όψη της θρησκείας (και άρα εν μέρει και του θρησκευτικού λόγου) είναι και το γεγονός ότι η μολυσματική κένωση διαφόρων εξουσιαστικών δομών εντός του πεδίου δράσης του θρησκευτικού λόγου αλλοιώνει την αποκοψιμότητά του, την γλωσσική του ανεξαρτησία και την μη-συγκρισιμότητά του με τις γειτονικές (ως προς κάθε λογοτοπογραφία) δομές. Κάθε παράδειγμα εφαρμογής μίας θρησκευτικής αρχής εν τω κόσμω εγκυμονεί τον κίνδυνο παρείσφρυσης της εργαλειοποιησιμότητας εκ μέρους της εκάστοτε επικρατούσας (και άρα επικινδυνότερης) κοινωνιοφανούς τάξης του διαχειρίζεσθαι τα του βίου των ανθρώπων και απειλεί να εντάξει τον θρησκευτικό λόγο (αναδρομικά, δηλαδή κοσμοφυώς και υπερκοσμοτραπώς) σε κατά τ' άλλα ξένα κριτήρια αξιολόγησης (και άρα αναπότερητα αποδόμησης). Πιο συγκεκριμένα, ο Wittgenstein δεν αναφέρεται καθόλου στην διεπίδραση μεταξύ μεταλαμπαδευόμενης πίστης και θεσμοφυίας ορισμένων απόψεων. Η εκκλησία και ο κάθε είδους κλήρος ως θεμελιωδέστατο συστατικό των περισσότερων εκφάνσεων της εν τω κόσμω θρησκευτικής ζωής υποβιβάζεται στο αβαθώς κοινωνικό (δηλαδή όχι στο είδος της κοινωνιογένειας και της κοινωνιοστρέφειας που διέπει την γλώσσα) πεδίο των ετερόφωτων φαινομένων που δεν δύνανται να επέμβουν στην δομή (δηλαδή σε όψεις αυτού που αλλιώς θα αποκαλούνταν επικράτεια ενός θρησκευτικού παιχνιδιού) της πίστης.

Παρομοίως, η διαλεκτικής πολυπλοκότητας σχέση μεταξύ δεισιδαιμονίας και θρησκευτικότητας τείνει να αγνοηθεί από τον Wittgenstein, καθώς επικεντρώνεται μόνο στα μοναδικά (και αναχθέντα σε υποστασιοδοτικά) χαρακτηριστικά του θρησκευτικού λόγου, όπως η παράξενη έως μη-ούσα επαληθευσιμότητα, και αγνοεί την καθημερινή αλληλοδιάδραση μεταξύ θρησκείας και θαυματοποιίας που αρκετοί πιστοί προφανώς διατηρούν.

Ίσως θα ήταν προτιμότερο να ληφθούν σοβαρότερα (αν όχι σοβαρά) υπ' όψιν οι απληροφόρητοι πιστοί, αυτοί δηλαδή που δίνουν αντιδογματικές απαντήσεις αλλά επιμένουν πως ανήκουν σε ορισμένο δόγμα, όσοι ουσιαστικά αρνούνται τον θεό νομίζοντας ότι τον υποστηρίζουν. Το κοινό μεταξύ αυτών και των υπολοίπων πιστών (ίσως: και επ' ουδενί παραπάνω) αποτελεί ισχυρό δείκτη όσον αφορά την ουσία (δηλαδή το καταλληλότερο κέντρο επόπτευσης²⁹⁰ της εκδίπλωσης του:) του θρησκευτικού λόγου. Η αντίληψη που διατηρεί ο Wittgenstein περί θρησκευτικού λόγου εμπεριέχει τον κίνδυνο επιτέλεσης ενός είδους εξευγένισης της πίστης κατά

---

²⁹⁰ Ray Monk, *Βιτγκενστάιν*, ό.π., σ. 93.

την οποία αγνοείται η επιμονή των ίδιων των πιστών στην 'εγγείωσή' της²⁹¹.

Η έτερη πλευρά, βέβαια, αυτής της απόπειρας λελογισμένης εκκοσμίκευσης της θρησκευτικής δικαιodόμησης είναι η κατάρριψη του (έστω και απλά εποπτικού) αρρήκτου της μη-προσεγγισιμότητας της θρησκευτικής γλώσσας. Έτσι, η έλλειψη απόδειξης ή η ολοπλεύρως διαφορετική πρόσληψη της έννοιας της απόδειξης από τους πιστούς δεν αποκλείει την περίπτωση θρησκευιοτραφούς επιμόλυνσης της εμπειρικής έννοιας της απόδειξης με σκοπό την επέκταση της ενθαδικοποίησης της πίστης (ή της αποκάλυψης του ότι πάντα τέτοια ήταν ως αντεπιχείρημα σε τυχόν επιθέσεις επί αυτών ακριβώς των αγεγονοτικόστρεπτων πηγών της).

Στενά συγγενές με τα παραπάνω είναι και το ότι οι πιστοί φαίνεται πως σπανίως αρνούνται να επιλέξουν μεταξύ δύο δεδομένων αποκρίσεων περί θείου την καταφατικότερη, την υπερθετικότερη ή την έστω και επιφανειακά οριακότερη. Το συνηθέστερο ένστικτο του πιστού ίσως είναι η αποφυγή υποβιβασμού του θείου και όχι κάποιος θετικός στοχασμός περί αυτού. Ωστόσο, την τάση ο θρησκευτικός λόγος να προφυλαχθεί από τις επιβουλές του (ή των) εκάστοτε θεμελιοπεμπτικά κεντρικού λόγου (ή κεντρικών λόγων) στην γλώσσα οχυρούμενος πίσω από μία παρατηρούμενη υπερθετικότητα (συνήθως αρνούμενη κάθε ετερότητα) την μοιράζεται στην σύγχρονη εποχή και με πολλούς άλλους λόγους όπως ο πολιτικός.

Άμεση συνέπεια (ή εξηγητική αιτία²⁹²) όλων αυτών είναι και το ότι κατά την επεξεργασία του Wittgenstein δεν αφήνεται σχεδόν καθόλου χώρος εκτύλιξης ούτε στην παθολογία (ή στην ψευδολογία) της πίστης ούτε στην όχι πάντα εύκολα εκριζώσιμη (αλλά πάντα θεοθλαστική) αλληλοδιείσδυση μεταξύ πίστης και δεισιδαιμονίας, φαινόμενα ούτε αυτονοήτως δευτερεύοντα (ή παρεπόμενα) ούτε ομοιογενή.

---

²⁹¹ Βλ. για παράδειγμα: αποδείξεις περί ύπαρξης του θεού, εσχατολογικές αιρέσεις, καταδίωξη όσων ερευνούν θαυματοποιούς, φυσικαλιστικά αιτιακή σύνδεση προσευχής και θαύματος κλπ.

²⁹² Αναλόγως του σημείου θέασης (ή εκκίνησης) του συλλογισμού.

9. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία:

Βέικος, Θεόφιλος, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Βιτγκενστάιν, Λούντβιχ, *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*, εισ.-μτφρ. Σχόλια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αστrolάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1993.

Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, απόδοση στη νέα ελληνική Π. Βασιλειάδης, Ι. Γαλάνης, Γ. Γαλίτης, Ι. Καραβιδόπουλος, Αθήνα 1989.

Monk, Ray, *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Δημήτρης Φιλιπουπολίτης, επιμ. Κωστής Μ. Κωβαίος, Πατάκη, Αθήνα 2007.

Νίτσε, Φρίντριχ, *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ.-επιμ. Ζήσης Σαρίκας, Νησίδες, Σκόπελος 2001.

Της Παλαιάς Διαθήκης *άπαντα*, μτφρ. Η.Δ. Leeves, Ι. Lowndes, Νεόφυτος Βάμβας, Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Χ. Νικολαΐδης, Κέδρος, Αθήνα 2003.

Wittgenstein, Ludwig, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισ.-μτφρ. σχόλια Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977.

Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, εισαγωγή: Bertrand Russell, μτφρ. Θανάσης Κιτσόπουλος, παρουσίαση: Ζήσιμος Λορεντζάτος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978.

Wittgenstein, Ludwig, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, εισ. Rush Rhees, πρόλογος-μτφρ.-σημειώσεις Κωστής Κωβαίος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

Grayling, A.C., *Wittgenstein: a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2001.

Gwynne, Rosalind Ward, *Logic, rhetoric, and legal reasoning in the Qur'an: God's arguments*, Routledge, New York 2014.

Hacker, P.M.S., *Βίτγκενστάιν, μτφρ. Αφροδίτη Κοσμά*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2002.

Hudson, W. Donald, *Wittgenstein and religious belief*, Palgrave Mcmillan, New York 1975.

Walbridge, John, *God and logic in Islam: the caliphate of reason*, Cambridge University Press, New York 2011.

Wittgenstein, Ludwig, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, compiled from notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees and James Taylor, edited by Cyril Barrett, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.